

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 8. 2024. Issue 1.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem **782**.

MJSS

MONTENEGRIAN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 8. 2024. Issue 1. Podgorica, June 2024.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Zivko Andrijasevic, Dragutin Papovic, Ivan Tepavcevic, Milan Scekic.

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANAD

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 8. 2024. Issue 1. Podgorica, June 2024.

CONTENTS:

STUDENT PROTESTS OF 1968 - MONTENEGRIN PERSPECTIVE

Vukadin NISAVIC..... p.7.

ROMAN AND BYZANTINE DALMATIA ON THE TERRITORY OF MONTENEGRO UNTIL THE MIDDLE OF THE 13TH CENTURY

Dragutin PAPOVIC..... p.51.

THE FOREIGN POLICY OF FRANCE IN THE TIME OF LOUIS XIV

Milivoj BESLIN, Adnan PREKIC, Milos TIRNANIC..... p.83.

COMMUNICATING TOURIST OFFER IN A FOREIGN LANGUAGE HIGH- AND LOW-CONTEXT COUNTRY TESTIMONIALS

Marijana M. PRODANOVIC¹, Ieva BRAZAUSKAITE ZUBAVICIENE, Asta PUKIENE, Albertas JUODEIKA..... str.113.

US DIPLOMACY AND POLITICAL LIFE ON THE PAGES OF THE "GLASA CRNOGORCA" 1873-1914

Ivan TEPAVCEVIC, Predrag ADZIC..... p.145.

A DIFFERENT PERSPECTIVE OF MONTENEGRO IN THE 20TH CENTURY- Book review: Milan Scekcic, Inventing history-Review of the interpretation of the history of Montenegro in the 20th century

Edin SMAILOVIC..... p.165.

THINKING ABOUT THE PAST TO BUILD THE FUTURE–Book review: Dragan Markovina, Lebanon on the Neretva: the culture of memory and oblivion

Vukadin NISAVIC..... p.169.

RESIDENTIAL HELL-Book review: Aleksandar R. Miletić, Residential Hell - Rent Controlled System in Southeast, Eastern and Central Europe 1914-1930

Jovan MUHADINOVIC..... p.173.

A GENERATION THAT IGNORES HISTORY HAS NO PAST AND NO FUTUR

E-Book review: Teaching manual: Igor Radulović, Miloš Vukanović, War crimes of the 90s in the verdicts of the Montenegrin judiciary

Filip KUZMAN..... p.181.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS..... p.185.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 8. 2024. Issue 1. Podgorica, June 2024.

SADRŽAJ:

STUDENTSKI PROTESTI 1968. – CRNOGORSKA PERSPEKTIVA

Vukadin NIŠAVIĆ..... str.7.

RIMSKA I VIZANTIJSKA DALMACIJA NA PROSTORU CRNE GORE DO SREDINE
XIII VIJEKA

Dragutin PAPOVIĆ..... str.51.

SPOLJNA POLITIKA FRANCUSKE U VRIJEME LUJA XIV

Milivoj BEŠLIN, Adnan PREKIĆ, Miloš TIRNANIĆ..... str.83.

COMMUNICATING TOURIST OFFER IN A FOREIGN LANGUAGE HIGH- AND
LOW-CONTEXT COUNTRY TESTIMONIALS

**Marijana M. PRODANOVIC¹, Ieva BRAZAUSKAITE ZUBAVICIENE, Asta
PUKIENE, Albertas JUODEIKA**..... str.113.

AMERIČKA DIPLOMATIJA I POLITIČKI ŽIVOT NA STRANICAMA GLASA
CRNOGORCA 1873-1914

Ivan TEPAVCEVIC, Predrag ADZIC..... str.145.

DRUGAČIJA PERSPEKTIVA CRNOGORSKOG 20.VIJEKA-Prikaz knjige: Milan
Šćekić, Izmišljanje istorije-Osvrt na tumačenje istorije Crne Gore 20.vijeka

Edin SMAILOVIĆ.....str.165.

PROMIŠLJANJE PROŠLOSTI RADI IZGRADNJE BUDUĆNOSTI-Prikaz knjige:
Dragan Markovina, Libanon na Neretvi: kultura sjećanja i zaborava

Vukadin NIŠAVIĆ..... str.169.

STAMBENI PAKAO-Prikaz knjige: Aleksandar R. Miletić, Stambeni pakao-sistem
kontrolisane stanarine u Jugoistočnoj, Istočnoj i Srednjoj Evropi 1914-1930

Jovan MUHADINović..... str.173.

GENERACIJA KOJA IGNORIŠE ISTORIJU NEMA PROŠLOST, A NI BUDUĆNOST-
Prikaz priručnika za nastavu: Igor Radulović, Miloš Vukanović, Ratni zločini

90-ih u presudama crnogorskog pravosuđa

Filip KUZMAN..... str.181.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.185.

Original scientific article**STUDENSKI PROTESTI 1968. – CRNOGORSKA PERSPEKTIVA**Vukadin NIŠAVIĆ¹

Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, Crna Gora

email: yukadin.nisavic@narodnimuzej.me**ABSTRACT:**

The paper analyzes the phenomenon of student protests in 1968 in the socialist republic of Montenegro. It is a completely new topic in Montenegrin historiography and the work is based mostly on unpublished archival materials of the State Archives of Montenegro and the Archives of Yugoslavia. The research confirmed that the student population in Montenegro reacted to the protests in Belgrade, as well as that it highlighted a number of demands towards the Montenegrin party leadership. The activities of the League of Communists, the degree of control the party had in relation to the youth, as well as the appearance of the youth as a special social group within Montenegrin society were also analyzed.

KEY WORDS:

Montenegro; Student protests; 1968; Communist party; Yugoslavia.

¹ Vukadin NIŠAVIĆ (1996) – osnovnu školu i gimnaziju završio je u Beranama. Diplomirao je 2019. godine na Studijskom programu Istorija na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, a na istom studijskom programu je i magistrirao 2024. godine. Radi kao kustos u Narodnom muzeju Crne Gore. Učesnik je više ljetnjih škola predavanja i seminara. Tokom 2020. bio je stipendista Međunarodne parlamentarne stipendije (IPS) u Berlinu.

SAŽETAK:

U radu se analizira fenomen studentskih protesta 1968. godine u Socijalističkoj Republici Crnoj Gori. U pitanju je potpuno nova tema u crnogorskoj historiografiji i rad je baziran većinom na neobjavljenoj arhivskoj građi Državnog arhiva Crne Gore i Arhiva Jugoslavije. Istraživanje je potvrdilo da je studentska populacija u Crnoj Gori reagovala na proteste u Beogradu, kao i da je istakla niz zahtjeva prema crnogorskom partijskom rukovodstvu. Analizirano je i djelovanje Saveza komunista, stepen kontrole koju je partija imala u odnosu na mlade, kao i nastupanje mladih kao posebne socijalne grupacije unutar crnogorskog društva.

KLJUČNE RIJEČI:

Montenegro; Student protests; 1968; Communist party; Yugoslavia.

UVOD

Svijet je 1968. godine svjedočio globalnom pokretu mladih koji je zahvatio skoro sve kontinente. Uzroci i objašnjenje studentskih protesta 1968. su višeslojni. Na prvom mjestu njihovi učesnici su pripadnici generacije *mladih* za koju su međuratne političke i ekonomske nestabilnosti, kojih su se sjećali njihovi roditelji, bile prošlost, tako da je nova generacija svoja očekivanja prilagodila iskustvu svoje starosne grupe. Istovremeno, sa povećanjem prirodnog priraštaja, većim mogućnostima za obrazovanjem, ali i potrebom države za obrazovanim kadrom došlo je do naglog i masovnog povećanja broja studenata u svim zemljama svijeta. Situacija u kojoj univerzitet i institucije nijesu bile spremne da prihvate toliki broj studenata radala je napetost i ozlojeđenost studentske mase, prije svega prema univerzitetskim autoritetima, a to se moglo lako prenijeti i na sve druge autoritete.¹ U skoro svim zemljama studenti su bili nezadovoljni materijalnim uslovima studiranja i funkcionisanjem visokoškolskog sistema, zahtijevajući reformu nastave i aktivnije učešće u upravljanju univerzitetima. Pored toga, studentski zahtjevi su bili povezani i sa opštedruštvenim problemima, poput militarizma i Vijetnamskog rata, kao njegovog simbola šezdesetih godina.²

Junski studentski protesti iz 1968. godine predstavljaju jedan od najozbiljnijih unutrašnjih problema sa kojim se suočila socijalistička vlast u Jugoslaviji. Prvi put nakon Drugog svjetskog rata partijske strukture i politički vrh Saveza komunista optužen je da je napustio ideje revolucije i socijalizma, a nosioci tog procesa bili su mladi, studenti, generacija rođena nakon 1945. godine. Studentski protesti su imali snažan uticaj na dinamiku društvenih odnosa u SFRJ, a istovremeno su pokrenuli i pitanje uloge mladih u jugoslovenskom društvu. Povod studentskih protesta u Beogradu, juna 1968. godine, bio je bezazlen, ali će ubrzo prerasti u otvorene demonstracije u kojima su studenti iskazali svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem u zemlji, smatrajući da se odstupilo od socijalističkih ideala.³ Istoričar Hrvoje Klasić prepoznao je tri nivoa studentskog nezadovoljstva. Prvi nivo možemo svesti pod *materijalne uslove studiranja*, drugi na *studentski status u samoupravnim odnosima na univerzitetu*, i posljed-

nji izvor nezadovoljstva ticao se *budućnosti studenata nakon studija*.⁴ Studenti formiraju *Akcione odbore* koji su predstavljali upravljačka tijela demonstracija, čiji su se članovi birali na *studentskim zborovima* koji su se sastajali dva puta na dan i određivali glavne pravce studentske akcije. Zapažena je i uloga profesora, pa se može naći i ocjena da se dešavanja u Beogradu mogu nazvati i *studentsko-profesorskim* pokretom.⁵ Studenti su pokušali uspostaviti kontakte sa radnicima, ali je partija uspjela da ih u potpunosti iskontroliše.⁶ Vlasti su u studentskom pokretu vidjele prijetnju sopstvenom monopolu u društvu, zbog čega su težile da ga diskredituju, a razlog se nalazio u samoj ideologiji prema kojoj u SFRJ može postojati samo jedan pokret, a to je Savez komunista, dok se sve izvan njega tumačilo kao frakcionašenje ili želja za stvaranjem organizovane opozicije.⁷

Konačnu tačku na cijelu priču staviće predsjednik SFRJ, koji se 9. juna obratio građanima preko televizije. Tito je naizgled dao podršku studentima, ali je ostavio i prostor za budući obračun sa najistaknutijim figurama junjskih dešavanja. Ovim potezom Tito je višestruko politički profitirao, jer je štrajk nakon govora prekinut, a učvrstio je uz to lični autoritet u društvu i među političkim rukovodstvom.⁸ Nakon smirivanja studentskih nemira, vlast je usmjerila svoju oštricu prema profesorima i studentima koji su imali istaknutu ulogu tokom junjskih demonstracija.⁹ Iako je partija nizom mjera pokušala da odgovori na studentska dešavanja, ispostaviće se da su predložene mjere imale zadatak da samo trenutno stišaju nezadovoljstvo.¹⁰ Studentski pokret 1968. godine nije bio istorijska prekretnica u socijalističkoj Jugoslaviji, ali ipak predstavlja fenomen koji je u jednom trenutku osvijetlio sve protivrječnosti, nedostatke i slabosti jugoslovenskog društva, kao i krupne dileme sa kojima se ono suočavalo.¹¹

Osnovni predmet istraživanja ovog rada jeste uticaj junjskih studentskih demonstracija 1968. u Beogradu na mlade, prevashodno na studentsku populaciju u Crnoj Gori. Pored toga analizirani su razlozi studentskog nezadovoljstva i konkretni zahtjevi koje su oni isticali. Poseban fokus našeg istraživanja bio je i na reakcijama crnogorskih državnih i partijskih organa na dešavanja u Jugoslaviji i Crnoj Gori, kao i njihov odnos prema nezadovoljstvu crnogorskih stu-

denata. O značaju ove teme govori činjenica da je u istoriografiji bivših republika socijalističke Jugoslavije ona bila frekventna i da o njoj postoji niz ozbiljnih radova i monografija. U Crnoj Gori se niko do sada nije bavio ovom temom, većinom iz uvjerenja da se o njoj nema šta istraživati, jer je studentska populacija u Crnoj Gori bila mala, što je ostavljalo utisak da se među mladima i studentima u Crnoj Gori juna 1968. nije ništa dešavalo. Kako će istraživanje pokazati i u Crnoj Gori je 1968. godine došlo do ispoljavanja studentskog nezadovoljstva i partijski organi su u skladu sa preporukama iz Beograda sprovedi niz političkih i društvenih akcija da to nezadovoljstvo umire. Navedene okolnosti ističu važnost ove teme i potrebe za istraživačkim radom koji bi ponudio razumijevanje studentskog pokreta u Crnoj Gori i odnosa zvaničnih partijskih struktura prema mladima. Na osnovu gore navedenih istraživačkih pitanja formulisane su četiri hipoteze:

1. *Pretpostavke da u Crnoj Gori nije bilo reakcije na studentske demonstracije u Beogradu u junu 1968. godine nijesu tačne.*
2. *Mladi/Studenti u Crnoj Gori nijesu bili pod kontrolom partijskih struktura, zbog čega su se solidarisali i u okviru fakulteta podržali kolege iz Beograda.*
3. *Partijske strukture u Crnoj Gori nijesu mogle kontrolisati nezadovoljstvo crnogorskih studenata, zbog čega su nakon njihove solidarnosti sa kolegama iz Beograda organizovali niz političkih akcija kojom su pokušali pacifikovati ovu društvenu grupu.*
4. *Studentski protesti 1968. i reagovanje na njih u Crnoj Gori jedan su od pokazatelja postojanja generacijske napetosti u crnogorskom društvu.*

Osnovna poteškoća prilikom istraživanja bio je nedostatak radova koji bi se bavili studentskim protestom 1968. godine u Crnoj Gori, stoga je rad gotovo u potpunosti baziran na arhivskoj građi i štampi iz datog perioda. Od arhivske građe korišćeni su arhivski fondovi Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore i Opštinskog komiteta Saveza komunista Titograd koji se nalaze u Arhivskom odjeljenju za istoriju radničkog pokreta Državnog arhiva Crne Gore u Podgorici. Korišćena su i dokumenta iz fonda Kabineta predsednika republike

iz Arhiva Jugoslavije u Beogradu. Pored toga nezaobilazan izvor bila je štampa iz istraživanog perioda: *Pobjeda*, *Titogradska tribina*, *Studentska riječ*, *Koraci* i *Naša žena*. Osim navedenog u istraživačkom postupku urađen je i intervju sa dvojicom učesnika junskih dešavanja 1968. godine u Crnoj Gori. Interesovanje kritičke historiografije za studentske proteste 1968. godine možemo svrstati u dvije kategorije. Prvu, koju možemo povezati sa historiografskim radovima koji su nastali neposredno nakon protesta 1968. u kojim se ovaj događaj predstavljao u negativnom svijetlu kao dio kontrarevolucionarne zavjere ili ultraljevičarskih tendencija.¹² Drugu kategoriju radova karakterišu istraživanja koja su pokušala dublje, odnosno slojevitije, problematizovati studentske proteste 1968. godine, poput knjige Nebojše Popova *Sukobi: društveni sukobi – izazov sociologiji* (2008) i Hrvoja Klasića *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012), koje su nam i najviše koristile za razumijevanje studentskih demonstracija iz 1968. godine.

STUDENSKI PROTESTI 1968. – CRNOGORSKA PERSPEKTIVA

U socijalističkoj Jugoslaviji Crna Gora je doživjela politički, privredni i društveni preobražaj. Iako je uvođenje samoupravljanja i privrednih reformi imalo dosta pozitivnih strana, šezdesetih godina stanovništvo sve više osjeća negativne posljedice reforme. Cijene i troškovi života su rasli, standard građana opadao,¹³ a javio se i problem zapošljavanja.¹⁴ Pored toga nakon Drugog svjetskog rata prirodni priraštaj u Crnoj Gori raste (1971. godine imaće 529.604 stanovnika), uz trend povećavanja nepoljoprivrednog stanovništva. Porast stanovništva, kombinovan sa migracijom iz sela u gradove, doveo je do problema povezanih sa osnovnim ljudskim potrebama koje su stanovnici gradova težili zadovoljiti.¹⁵ Ovaj demografski pritisak osjetile su i jedine visokoškolske institucije koje krajem šezdesetih godina djeluju u Crnoj Gori: Pedagoška akademija u Nikšiću, Viša pomorska škola u Kotoru, Ekonomski i Elektrotehnički fakultet u Titogradu.¹⁶

Osnivanje prvih fakulteta šezdesetih godina u Crnoj Gori dovelo je do pojave nove socijalne grupe – studenata. Podaci iz štampe pružaju nam uvid u njihovu brojnost, tako je prema nekim izvorima zimski semestar 1970/71. godine na svim visokoškolskim institucijama u Jugoslaviji upisalo 7.839 studenata sa

stalnim mjestom boravka u Crnoj Gori. Od toga u SR Crnoj Gori studiralo je 2.658 crnogorskih studenata, manje nego u SR Srbiji u kojoj se nalazilo njih 3.507.¹⁷ Možemo pretpostaviti da se broj crnogorskih studenata 1968. godine približno kretao oko pomenutog broja, što potvrđuje i Jefto Šćepanović pred Titom na Brionima 1969. kada navodi da Crna Gora ima oko 2.500 redovnih studenata.¹⁸ Crnogorski visokoškolski sistem šezdesetih godina je bio daleko od toga da obezbijedi navedenom broju studenata pristojne uslove života. Na početku akademske 1969/70. godine u domu učenika i studenata u Titogradu stanovao je 371 učenik i 258 studenata oba pola, u domu učenika i studenata u Nikšiću 100 učenika i 240 studenata, a u domu u Kotoru 40 studenata.¹⁹ Na ovaj broj studenata u domovima u Titogradu i Nikšiću treba dodati i određeni broj *ilegalaca*.²⁰ Ukoliko pretpostavimo da je u Crnoj Gori bilo oko 2.500 studenata, u studentskim domovima se nalazilo njih 538, s tim što je 1969. njihov položaj poboljšan zbog otvaranja novog studentskog doma u Nikšiću, što upućuje da je stanje po pitanju smještaja u akademskoj 1967/68. bilo znatno gore. Nedostatku smještajnog prostora možemo dodati i manjak prostorija za zabavu u okviru doma, kao i slabe uslove smještaja,²¹ o čemu govori i podatak da je na 104 studenta u jednom paviljonu titogradskog studentskog doma bilo jedno kupatilo. Pored toga studenti su se žalili i na ishranu u domu.²² Još jedan pokazatelj da su kapaciteti studentskih domova bili nedovoljni da zadovolje potrebe studenata jesu i proračuni da je 1966. godine na jednog korisnika doma dolazilo oko 12 m² domskog prostora, što se smatralo za 50% manjim od normativne vrijednosti.²³

Studenti u Nikšiću sve do gradnje studentskog doma *Braća Vučinić* 1969. godine nijesu imali adekvatan smještaj i stanovali su u za to adaptiranim barakama. Žalbe na takve uslove postojale su i prije 1968. godine, tako se dvojica studenata iz Nikšića 1966. žale u *Pobjedi* na higijenske uslove, nedostatak prostora, probleme sa grijanjem, nedostatak prostora za učenje, ali i na činjenicu da u domu nema ni vode. U takvom prostoru, osim subotnjih igranki, nije ni bilo moguće organizovati neki kulturno-zabavni program.²⁴ Uslovi za studentski život značajno su se popravili nakon izgradnje i otvaranja novog doma *Braća Vučinić* 3. oktobra 1969. godine. Dom je bio predviđen za smještaj 250 redovnih studenata, dok su ostali i dalje bili smješteni u barakama starog internata.²⁵

Za razliku od svojih kolega u Titogradu i Nikšiću (od 1969), studenti u Kotoru nijesu imali pravi studentski dom, već samo jednu staru zgradu u kojoj su bili smješteni zajedno sa učenicima. Uslovi u domu bili su daleko od normalnih, pa se studenti žalile na buku, nemogućnost da uče, kao i na bolesti koje se javljaju zbog hladnoće i nehigijene.²⁶ Prema podacima iz štampe u domu se nalazi 11 zagušljivih, mračnih spavaonica sa 38 stanara, ali su se studenti nadali da će novi dom koji je bio planiran da se gradi, sa 95 ležaja i restoranom koji ima kapacitet od 400 obroka, popraviti njihov položaj.²⁷

Jedan od ključnih izvora nezadovoljstva studenata koji se odnosio na studentske domove bilo je pitanje uključenosti studenata u upravljanju domom. U duhu samoupravljanja studenti su isticali da ne mogu biti tretirani isključivo kao korisnici domskih usluga, pošto oni dobrim dijelom finansiraju i omogućavaju njegovo funkcionisanje, stoga su očekivali da budu uključeni u proces upravljanja ustanovom.²⁸ Oni su otvoreno prigovarali upravi doma da su im uzurpirana njihova samoupravna prava, a uprava se branila time da im *Zakon o visokom školstvu* ne dozvoljava da izađu u susret studentima, pošto ih on tretira kao *indirektno zainteresovanu stranu*, iako su studenti sa 70% učestvovali u finansiranju doma, dok se putem dotacija formiralo svega 30% sredstava neophodnih za njegovo funkcionisanje. Na sličan način studenti su bili isključeni iz samoupavnih organa na fakultetima. Oni su obično bili zastupljeni u Savjetu, ali ne i u Vijeću fakulteta gdje se donose odluke.²⁹ Na Tehničkom fakultetu studenata nije bilo u upravnom odboru, Savjetu i Vijeću fakulteta ni krajem 1968. godine.³⁰

Pitanje kredita i stipendija je pored smještaja bilo jedno od najvažnijih za studente. Od 1963. godine ukidanjem *Osnovnog zakona o stipendijama*, stipendiranje je uveliko preneseno na radne organizacije sa ciljem da one na osnovu svojih potreba za kadrovima stimulišu studente pojedinih profila da efikasnije i uspješnije završe studije. Pored njih manji broj stipendija dodjeljivale su i opštine.³¹ Sredstva za kredite izdvajana su iz Republičkog pozajmnog fonda, a prednost pri dodjeli trebalo su da imaju studenti koji žive van grada studiranja, koji su postigli bolji uspjeh na studijama i bili slabijeg imovnog stanja.³² Vijesti

iz štampe govore o neredovnim isplatama, kao i o iznosima kredita i stipendija koji ne mogu da podmire potrebe studenata. Pored toga broj stipendija koje daju radne organizacije bio je u opadanju, a često je utisak studenata bio da ih ne dobijaju oni koji to zaslužuju. Sa druge strane, krediti su se isplaćivali u ratama, a njihova kašnjenja su bila česta pojava.³³ Često su iznosi stipendija i kredita bili skoro nedovoljni da se pokriju troškovi domskih usluga.³⁴

Analizom dokumenata i štampe primjetno je da krajem šezdesetih godina mladi u Crnoj Gori vide sebe kao generaciju koja se po mnogo čemu razlikuje od njihovih roditelja. Često se u izjavama mladih konstatuje da su stariji skeptični prema omladini koja je *umjesto plotuna slušala bit-muziku*, što ne bi trebalo da bude slučaj pošto mladi, kako su oni to smatrali, zaslužuju svoje mjesto u društvu.³⁵ Prisutan je osjećaj distance i otuđenosti,³⁶ kao i nezadovoljstva kulturnom ponudom koju im nameću stariji.³⁷ Niz kratkih priča u *Studentskoj riječi* ima za temu nerazumijevanje i jaz između dvije generacije, koji se ogleda u modi, vrijednosnom sistemu, obrascima ponašanja i izgledu.³⁸ Ovaj otklon od starijih imao je i konkretne povode, a jedan od njih bila je slaba mogućnost zapošljavanja. Mladi su u starijima vidjeli ljude koji voljno ili nevoljno stoje na putu njihovom boljem životu i budućnosti. Za njih nije bilo dvoumljenja kako bi trebalo pristupiti rješavanju problema nestručnih kadrova, što je vidljivo iz izjave cetinjskih studenata da nestručne na rukovodećim pozicijama treba jednostavno smijeniti ukoliko sami ne žele da napuste svoja mjesta.³⁹ Pored toga samosvijest mladih rasla je tokom studija pošto su se tada nalazili na jednom mjestu, dijelili iste uslove života i prepoznavali sebe kao nešto posebno u odnosu na starije. Biti student značilo je prihvatiti određene obrasce ponašanja i vrijednosni sistem koji je dijelila većina studentske populacije.⁴⁰ Osjećaj nelagode i zapostavljenosti mladi nijesu prihvatili zdravo za gotovo. Janko Brajković, budući glavni urednik *Studentske riječi*, poziva na *potpuno oslobođenje ličnosti u svim sferama života, oslobođenje mladog čovjeka od svih šablona i kalupa koji nas vežu i ne dozvoljavaju da se od njih odvojimo*.⁴¹ Mladi su svjesni opasnosti koju nosi ravnodušnost i tragaju za svojim mjestom u ovom životu, ne prihvatajući ulogu posmatrača.⁴² Mlada generacija želi biti *apsolutno slobodna*, ali ne do granica koje bi joj postavili stariji, tim prije što je to generacija koja je *zadvojena marksizmom*.⁴³

O pojačanom aktivizmu mladih krajem šezdesetih godina govori i spontano organizovanje omladine koje nije inicirano od strane partijskih organizacija u *bit* sastave i pop-klubove.⁴⁴ Novinski članci donose vijesti o rastu broja *diskofila*, i mladih instrumentalnih sastava,⁴⁵ a mladima očigledno nije bila strana muzika Bitlsa, Roling Stonsa, Elvisa Preslija, Bi Džiza, Toma Džonsa i drugih.⁴⁶ Crnogorski *bit* sastavi, poput *Entuzijasta*, *Veritasa*, *Signala* i *Meteora*⁴⁷ nastupali su Domu omladine *Budo Tomović*⁴⁸ ili na gitarijadama, koje su se održavale u Titogradu i Budvi od 1967. godine.⁴⁹ Ovo nas upućuje na zaključak da je crnogorska omladina oponašala trend mladih u svijetu, kao i da je postojao uticaj zapadne kulture na mlade u Crnoj Gori. Da je kraj šezdesetih bilo vrijeme pojačanog aktivizma mladih u Crnoj Gori, svjedoči i formiranje kluba pisaca *Vladimir Mijušković* februara 1968. godine.⁵⁰ Početkom 1969. godine osnovan je i studentski list, *Studentska riječ*, koji je sa jedne strane dao mogućnost studentima da javno istupe, iznesu svoje probleme, stavove i mišljenja, ali je istovremeno omogućio partiji da bolje vrši nadzor nad onim što se piše. Ovaj studentski list nije isprva u potpunosti zadovoljavao očekivanja partije,⁵¹ ali će kasnije ona u potpunosti preuzeti kontrolu, tako se u prvom broju iz 1974. godine opravdava postupak koji se vodio protiv profesora sa Beogradskog univerziteta koji su bili učesnici studentskih demonstracija u Beogradu 1968. godine.⁵²

Oni koji analiziraju studentski pokret u Beogradu iz 1968. godine, formiranje njegove baze nalaze u 1966. godini, kada su organizovane demonstracije pod okriljem Saveza studenata Jugoslavije u svim većim gradovima na šestu godišnjicu osnivanja Fronta nacionalnog oslobođenja Južnog Vijetnama. Neki od učesnika beogradskog juna '68. bili su učesnici i ovih demonstracija, gdje je došlo do sukoba sa policijom i upada na Filozofski fakultet.⁵³ Istovremeno su protestovali i studenti u Crnoj Gori. Studenti Pedagoške akademije u Nikšiću su 20. decembra 1966. u organizaciji studentskog odbora Pedagoške akademije održali miting u znak solidarnosti sa borbom vijetnamskog naroda.⁵⁴ Pored njih i studenti Ekonomskog i Elektrotehničkog fakulteta u Titogradu su šest dana kasnije izašli na demonstracije, a uz njih su bili profesori, građani i učenici. Sa protestnog mitinga upućeno je pismo američkoj omladini sa zahtjevom da osude politiku američkog predsjednika Džonsona, uz upozorenje da se sukob u Vi-

jetnamu može prenijeti i na ostatak svijeta.⁵⁵ Na ovim demonstracijama nije bilo incidenata kao u Zagrebu i Beogradu, ali one jesu pokazatelj da su studentske organizacije u Crnoj Gori pratile aktivnosti studenata na jugoslovenskom nivou.

Dešavanja na Beogradskom univerzitetu u noći između 2. i 3. juna naišla su na reakciju i kod crnogorskih studenata. Sjutradan, 4. juna 1968. godine u 17 časova je došlo do održavanja zbora studenata Ekonomskog i Elektrotehničkog fakulteta u Titogradu. Savez komunista se tokom 4. juna već uključio u studentska dešavanja. Prije samog zbora studenata održani su sastanci organizacija SK na fakultetima i studentskih odbora fakulteta uz prisustvo predstavnika partijske i državne vlasti,⁵⁶ gdje su utvrđeni određeni prijedlozi koji bi se iznijeli na zboru.⁵⁷ Na studentskom zboru u Titogradu bilo je nekih 500 studenata i profesora, a prisustvovali su i najviši partijski i državni funkcioneri, Đoko Pajković, predsjednik CK SK Crne Gore, Vidoje Žarković, predsjednik Izvršnog vijeća i Veselin Đuranović, sekretar Izvršnog komiteta CK SK Crne Gore. Prisustvo pomenutih ličnosti ovom zboru govori nam da je partijski i republički vrh bar u početku ozbiljno shvatio pokret među studentima. Na zboru su studenti ispoljili saglasnost sa zahtjevima studenata i profesora Beogradskog univerziteta i njihovim zahtjevima upućenim društveno-političkim organima u Srbiji. Prema pisanju *Pobjede* crnogorski studenti su zahtijevali dosljedniju raspodjelu dohotka prema radu, jer bi to vodilo smanjenju socijalne nejednakosti. Zatražili su da se povede akcija protiv bogaćenja na nesocijalistički način i da se uradi nešto po pitanju zapošljavanja mladih. Titogradski studenti kao i beogradski pozivaju radnike da se solidarišu sa njima, pošto posljedice svih devijacija najviše osjećaju upravo radnici i studenti. Izrazili su spremnost da pomognu u razrješavanju društvenih problema i zatražili su hitno razmatranje njihovih zahtjeva. Studenti su istovremeno oštro osudili postupanje policije prema studentima u Beogradu koje su ocijenili kao brutalno i nesocijalističko. Ono što je posebno istaknuto od strane studenata bile su zloupotrebe prilikom dodjeljivanja stipendija. Na zboru je navođeno da ćerka jednog direktora prima tri stipendije, dok siromašni, uspješni studenti ne mogu da se domognu ni studentskog kredita. Naročita kritika usmjerena je prema slučajevima namještanja konkursa za posao. Kao suštinski zahtjev crnogorski studenti istakli su punopravno učešće

u samoupravljanju, što bi značilo veći udio odlučivanja u upravljanju domovima, fakultetima, načinu raspodjele stipendija i svim onim pitanjima koja su ih se ticala. U tom pravcu je bio usmjeren i konkretni zahtjev za gradnju novog studentskog doma u Titogradu koji bi se predao na upravljanje studentima. Podaci iz novina i dokumenata ukazuju da je nekolicina studenata insistirala da se studenti *ograde od svih ekstremnih zahtjeva i ispada izraženih u demonstracijama u Beogradu*, kao i da na *smiren i dostojanstven način* daju svoj doprinos rješavanju pokrenutih pitanja. Ovakvi pozivi su došli jer je dio studenata predlagao da se solidarnost izrazi uličnim demonstracijama. Na zboru je uzeo riječ i Vidoje Žarković,⁵⁸ predsjednik Izvršnog vijeća. Pored toga što je naveo da su zahtjevi studenata ustvari zahtjevi za brži razvoj socijalističkog društva, dodao je da ima i zahtjeva koji bi mogli da ih skrenu sa tog puta. Žarković priznaje mnoge negativne pojave koje su rezultat objektivnih, ali i subjektivnih slabosti, kao i da rješavanje problema ne zavisi samo od dobre volje nego i od materijalnih mogućnosti. Istakao je potrebu za boljom komunikacijom društveno-političkih organizacija sa studentima, a pozvao je i studente da sami iniciraju rješenje pojedinih problema. Priznao je da sredstva za kreditiranje studenata nijesu velika, ali istakao i nezavidan finansijski položaj Crne Gore. Najpozitivnije se odnio prema zahtjevu studenata za učešćem u samoupravnim organima domova i fakulteta navodeći da se tu često kruto pristupalo propisima i založio se da se to što prije riješi, kako bi studenti našli svoje mjesto u samoupravnim organima. Kada je u pitanju zapošljavanje, Žarković je naveo da postoje realni uslovi za ublažavanje ovog problema. Na zboru su usvojeni i zahtjevi studenata Ekonomskog i Elektrotehničkog fakulteta u kojima je zahtijevano poboljšanje materijalnog položaja preko povećanja kreditnog fonda i transparentnije raspodjele njegovih sredstava. Osim toga zahtijevali su da se preispita politika stipendiranja i da se suzbiju zloupotrebe prilikom dodjele stipendija. Istaknuta je i potreba za poboljšanjem materijalnog položaja fakulteta i uslova rada profesora i traženo je hitno donošenje zakona koji bi regulisao socijalno-zdravstvenu zaštitu studenata. Između ostalog traženo je ravnopravno učešće u svim samoupravnim organima, kao i izbor jednog studenta za poslanika Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine Crne Gore. Istaknut je i zahtjev da se potpuno

primijeni zakon o zapošljavanju i da se donese zakon o stažistima u Republici, da se promijeni kvalifikaciona struktura radnih organizacija i što hitnije riješi problem studentskog doma u Titogradu. Zaključcima su osuđeni postupci policije u Beogradu i zahtijevno je *najoštrije kažnjavanje onih koji su naredili Miliciji da tuče studente*. Studenti su pozvali medije da objektivno izvijeste o njihovom zboru. Na kraju je poslat i telegram Univerzitetkom odboru Saveza studenata Beogradskog univerziteta u kome je izražena podrška studentskim zahtjevima. Formirana je i komisija koja bi razmatrala zadatke koje bi u narednom periodu trebalo rješavati. Pored toga studenti su na zboru istakli neke zanimljive parole. Dio njih se pominje u izvještajima partije o tom događaju, a dio se može pročitati sa fotografije objavljene u *Pobjedi*. Parole su glasile: *Dosta je bogaćenja na nesocijalistički način; Dom, hranu, stipendiju, zaposlenje; Mi nijesmo teret ovoga društva; Penzioneri u penziju; Zaposlenje radnicima, bolji uslovi studentima; Solidarnost sa beogradskim studentima; Student Jernej i njegovo pravo; Hoćemo novi studentski dom; Zahtjevamo ukidanje svih privilegija...* Na jednom transparentu nacrtan je i mačak kome je na repu okačena diploma, čime su studenti na poseban način iskazali tešku mogućnost zaposlenja nakon studija.⁵⁹

Četvrtog juna održan je i sastanak studenata Pedagoške akademije u Nikšiću na kome je izražena solidarnost sa studentima Beogradskog univerziteta. U slučaju Pedagoške akademije raspolažemo informacijom da je u Nikšić došla i jedna delegacija studenata Beogradskog univerziteta radi povezivanja.⁶⁰ Prema partijskim informacijama nekolicina studenata je u studentskom domu pozivala na demonstracije i demoliranje i podstrekivala druge studente da im se priključe, ali do incidenata nije došlo.⁶¹ U intervjuu koji je autor obavio sa Brahom Adrovićem, tadašnjim studentom na Pedagoškoj akademiji, potvrđeno je održavanje protestnog zbora u Nikšiću. Utisak kod studenata bio je da bi reakcija bila još intenzivnija da nije, kako se među tadašnjim studentima pričalo, neko iz rukovodstva Saveza studenata u Nikšiću sakrio pismo koje je studentima bilo upućeno sa Beogradskog univerziteta. U blizini doma i Pedagoške akademije bile su primjetne pojačane snage milicije, ali do sukoba nije došlo.⁶²

Događaj koji je u tim junskim danima označio prekretnicu bilo je Titovo oglaš-

vanje na televiziji. U Crnoj Gori su studenti 10. juna komentarisali Titov govor na drugom zboru studenata Ekonomskog i Elektrotehničkog fakulteta gdje je ispoljena podrška Titovim riječima. Studenti su naročito naglasili činjenicu da je Tito studentske zahtjeve ocijenio kao opštedruštvene. Na tom zboru studenti su upoznati sa tim da su Predsjedništvo, Izvršni komitet CK SK Crne Gore i OK SK Titograda ocijenili njihove zahtjeve kao opravdane i da su preduzeti prvi koraci u cilju obezbjeđivanja zdravstvene zaštite za studente, donošenja zakona o obaveznom primanju pripravnika na posao i povećanju sredstava Republičkog fonda za kreditiranje. Osnovan je i *akcioni odbor* kao izvršno tijelo zbora studenata sa zadatkom da prati zbivanja i ispunjenje studentskih zahtjeva. Studenti su takođe odučili da se može početi sa organizacijom ispita. Iz izjava koje su studenti dali *Pobjedi* saznajemo da su Titov govor doživjeli kao udarac birokratama kojima je Titovo obraćanje došlo kao *hladan tuš*. Ispoljeno je i strahovanje od otpora birokrata koji će sve učiniti da zadrže svoje pozicije i da se postave kao *snaga iznad društva*. Između ostalog studenti su naglasili da njihovi zahtjevi nijesu usmjereni protiv radnika, kao što je to dio štampe tvrdio.⁶³ Titov govor je pozdravljen i sa vanredne sjednice izvršnog odbora republičke Konferencije SSRN sa koje je između ostalog i data podrška zahtjevima crnogorskih studenata.⁶⁴

U junskom protestu u Crnoj Gori profesori nijesu imali zapaženu ulogu, štaviše partijski izvještaji im odaju priznanje jer je njihov *pravilan politički odnos i intenzivna aktivnost* uticala da se protest studenata usmjeri na traženje rješenja redovnim putem.⁶⁵ Iz toga slijedi da na crnogorskim fakultetima nije bilo štrajka i prekida nastave, ali jeste odlaganja ispita.⁶⁶ Ipak, imamo izvor koji upućuje da je jedan nikšićki profesor bio raspoloženi prema studentskom pokretu od većine svojih kolega. Prema sjećanjima Braha Adrovića, profesor Pedagoške akademije, Slobodan Vujačić tih dana se upravo vratio iz Beograda. Nije nam poznato kojim povodom je odlazio u glavni grad Jugoslavije, ali po dolasku se pričalo da je na odijelu imao neku značku (vjerovatno bedž *Crvenog univerziteta Karl Marks*) i da je saopštio da neće držati predavanja dok se ne riješi situacija sa studentskim protestima u Beogradu.⁶⁷ Da je ovaj slučaj vjerovatan govori nam i činjenica da Slobodanu Vujačiću nije bio stran sukob sa partijom

o čemu svjedoče partijske kazne komentarisane na sjednici Konferencije SK Pedagoške akademije 1972. koje su pored njega izrečene i profesorima Pavlu Radusinoviću i Novaku Kilibardi. Ništa ne upućuje na to da su one bile posljedica djelovanja ovih profesora tokom 1968. godine, ali sudeći po tome da su uslijedile nakon donošenja zakona koji je predviđao idejnu podobnost profesora kao uslov za rad na fakultetima, možemo reći da je partijsko rukovodstvo u Crnoj Gori težilo da pokaže kako u skladu sa trendom na federalnom nivou budno motri na ponašanje onih koji predaju studentima.⁶⁸ Jedini pisani trag nama dostupan gdje neki profesor iz Crne Gore komentariše studentske proteste iz 1968. imamo u *Studentskoj riječi* iz maja 1969. godine, kada je Novaku Kilibardi, tadašnjem prvom čovjeku Pedagoške akademije, postavljeno pitanje o mogućnosti ponavljanja studentskog pokreta u Evropi i Jugoslaviji. Kilibarda je protumačio studentske proteste u Crnoj Gori kao rezultat solidarnosti sa drugim studentima, što u njegovom vrijednosnom sistemu ne predstavlja neki poduhvat. Naveo je da bi jugoslovenski studenti trebalo da poštuju slavnu tradiciju svojih prethodnika i da reaguju samo onda kada njihovu akciju *opravdavaju najširi društveni interesi, i interesi zajednice jugoslovenskih naroda.*⁶⁹

Iako su studenti pozivali radnike na solidarisanje, oni su većinom ostali po strani. Razlog tome je brza reakcija partije koja je gledala da ne dođe ni do kakvog pokreta među radnicima, ali i do same prirode radničkog položaja. Oni su imali da izgube mnogo više nego studenti u svijetu gdje su se borili za sopstvenu, kao i za egzistenciju svojih porodica. Sa te strane bili su raspoloženi za konformizam od studenata. Da je partija vrlo brzo iskontrolisala raspoloženje radnika, svjedoče telegrami radnih organizacija koje prenosi *Pobjeda*. Oni su napisani šablonski i po direktivama partije, pa se suštinski ne razlikuju od onih iz drugih krajeva Jugoslavije. Sadržina telegrama koju su uputili radnici Duvanskog kombinata u Titogradu, kolektiva i Osnovne organizacije SK Grafičkog zavoda, i kolektiva Distributivnog pogona u Titogradu,⁷⁰ zatim kolektivi Pamučnog kombinata u Titogradu, Vunarskog kombinata u Bijelom Polju i građevinskog preduzeća *Prvoborac* u Herceg Novom⁷¹ se može svesti na dvije konstatacije. Prvo, radnici podržavaju opravdane zahtjeve studenata, drugo, osuđuju metode kojim su one saopštene. Jasno je da su se ovi telegrami više odnosili na studente u

Beogradu nego u Titogradu, pošto je *metoda* titogradskih studenata bila partijski prihvatljivija. Iako se radnici nijesu aktivno solidarisali sa studentima, nova politička klima je vodila i ka intenzivnijem ispoljavanju njihovog nezadovoljstva svojim položajem. Tako je zbog lošeg stanja u Pamučnom kombinatu u Titogradu došlo i do kraćeg štrajka u subotu 8. juna koji je trajao do ponedjeljka 10. juna. Jedan od zahtjeva radnika sa zbora radnih ljudi bio je i da se raskine ugovor sa članovima kolektiva sa kojima su ranije ugovoreni visoki lični dohoci, a prema saopštenju prinudnog upravnika taj zahtjev je ispunjen.⁷² Na osnovu arhivske građe saznajemo nešto i o štrajku u fabrici *Radoje Dakić* o kome govori Vuko Dragašević 8. jula 1968. godine na sastanku OK Titograd. Dragašević je tada ocijenio zahtjeve štrajkača kao poziv za uvođenje uravnilovke, uz opasku da u *Radoju Dakiću* postoje ljudi koji *po svojim političkim shvatanjima nijesu mnogo na ovoj našoj liniji*.⁷³

Nesumnjivo da su i prvi ljudi na čelu partije u Crnoj Gori bili obaviješteni o dešavanjima u Beogradu,⁷⁴ pa su mogli spremno reagovati na studentsku akciju. Na sjednici Izvršnog komiteta CK od 6. juna utvrđen je tekst saopštenja povodom studentskih akcija koji je trebalo usvojiti u nastavku zajedničke sjednice sa Predsjedništvom Centralnog komiteta.⁷⁵ Petog i Šestog juna 1968. održana je zajednička sjednica Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SK Crne Gore. Pored partijskog vrha sjednici je prisustvovao i Branko Kostić, predsjednik republičkog Saveza omladine. Na početku sjednice Veselin Đuranović je saopštio da je sjednica sazvana kako bi se članovi upoznali sa dešavanjima vezanim za studentske demonstracije u Beogradu, kao i ocjenama koje je donio Izvršni komitet CK SKJ na sjednici od 4. juna. U nastavku je Đuranović predstavio izlaganja učesnika sjednice u Beogradu, naglasivši da bi ova sjednica trebalo da bude neka vrsta pripreme za sjednicu CK, koji se već nekoliko mjeseci ne održava. Istakao je da se pomenuti problemi mogu razrješavati samo u okviru institucija i organa Saveza komunista. Na istoj sjednici Veljko Milatović tumači postojeće stanje kao *političko-društvenu krizu*, a njen uzrok nalazi u slaboj povezanosti partijskog vrha i rukovodećih kadrova sa širim društvenim masama. On ocjenjuje kretanje među omladinom i radnicima u osnovi kao pozitivno, a ispravno rješenje vidi u stanju u kome će osnovne snage društva

biti u poziciji da odlučuju i da utiču na društvene procese. U nastavku sjednice Vidoje Žarković iznosi razmišljanje da se u osnovi mnogih problema jugoslovenskog društva nalaze teškoće u privredi. Uz to, nejedinstvenost stavova u SK o uzrocima postojećih društvenih problema, kao i načina njihovog rješavanja dodatno otežava situaciju. Žarković očekuje da CK zauzme stav i da ga jasno saopšti svojim nižim partijskim organima. Smatra pored stalog da SK prepoznaje probleme u društvu, ali da ne dolazi do otklanjanja njihovih uzroka. Ukoliko bi se sa takvom praksom nastavilo, izražava bojazan da bi neke druge društvene grupe, poput radnika, mogle da istupe, kao i studenti.⁷⁶ Žarković konstatuje i neefikasnost partije u rješavanju studentskih problema, naročito stipendija, a sa druge strane zabrinjava ga i socijalna struktura studenata. On je svjestan osjetljivosti ove društvene grupe, tako da je po njegovom mišljenju dovoljno nekoliko slučajeva zloupotreba kod stipendiranja, pa da to izazove revolt kod mladih ljudi. Komentarišući studentski protest u Titogradu ocjenjuje da je to bila *samo jedna bučnija konferencija koja se na kraju mirno završila*. Naglasio je da dio studentskih zahtjeva odgovara onima koje su istakli i studenti u Beogradu, a da su drugi opštedruštvene prirode i da su to istovremeno i zahtjevi Saveza komunista. Žarković je istakao da treba raditi na rješavanju njihovih zahtjeva, a upućuje i Izvršno vijeće da zajedno sa opštinama procijeni šta se tu zaista može učiniti, ali da se nikako ne izlazi sa nerealnim obećanjima. Naposljetku navodi kako partijsko rukovodstvo hoće da rješava određene stvari, ali da je na drugoj strani grupa *etatista, birokrata, šovinista* koji ih u tome koče.⁷⁷ Prvi čovjek crnogorskih komunista, Đoko Pajković, takođe, korijene trenutnih problema nalazi na polju privrede, koji onda utiču i na probleme koje imaju studenti. On na način ispoljavanja nezadovoljstva koji biraju studenti ne gleda blagonaklono, navodeći da ne bi trebalo da se demonstracije legalizuju kao metoda za rješavanje društvenih problema. Ukazuje da su se različite snage objedinile u demonstracijama i da djeluju zajedno protiv Saveza komunista. Pored toga navodi da je na konferenciji studenata 4. juna bila prisutna i nekoliko ljudi koji su *grdno grijehili prema ovom društvu*, i da su sigurno očekivali da će studenti krenuti u ulične demonstracije gdje bi se mogli sakriti i uzvikivati svoje parole. Zbog svi tih stvari SK treba da postane sposoban da rješava

privredne i društvene probleme i da na tome angažuje sve progresivne snage, između ostalog studente i radnike, čime bi SK zadržao vodeću ulogu u društvu i paralisao antisocijalističku politiku. Pajković, kao i Žarković, poziva da se napravi razlika između onih pitanja koja se sada mogu realno riješiti i onih pitanja za čije je rješenje potreban duži vremenski period.⁷⁸ U diskusiji je priznata i distanca državnog i partijskog vrha od građana, konstatacijom da baza ne vrši dovoljan uticaj na djelovanje rukovodećih struktura. Na sjednici je obećano da će se pristupiti rješavanju problema koji su doveli do ovakve političke situacije. Kao ključni problemi novode se dosljednija raspodjela prema rezultatima rada, nezaposlenost, prevazilaženje konzervativizma u odnosu na mlade kadrove, borba protiv različitih antisocijalističkih pojava i deformacija, neefikasnost i nedosljednost u sprovođenju zaključaka i stavova Saveza komunista. Predsjedništvo i IK su zauzeli stav da je potrebno utvrditi konkretan program rješavanja tekućih problema u republici. Navedeno je i da su orijentacija i pogledi koje ističu studenti i omladina saglasni sa programom SK i da se partija treba mnogo više osloniti na mlade u svojoj idejno-političkoj reformi i rješavanju društvenih problema. Najveći broj zahtjeva crnogorskih studenata je ocijenjen kao opravdan i obećano je da će se SK založiti da se ovi zahtjevi što prije riješe, uz napomenu da bi se svi problemi u socijalističkom sistemu trebalo rješavati *kroz samoupravni društveni mehanizam*. Saglasno tome politički pritisak je ocijenjen kao nešto strano samoupravnoj demokratskoj praksi. Obećan je i nastavak reforme SK, a naglašena je i odgovornost partije za prevazilaženje slabosti u radu njenih rukovodećih organa.⁷⁹

Nijesu mirovale ni partijske organizacije na fakultetima. Petog juna održan je sastanak OK SK i sekretarijata organizacije SK Elektrotehničkog i Ekonomskog fakulteta. Na tom sastanku podržani su stavovi i ocjene Izvršnog komiteta CK SKJ, kao i osnovni zahtjevi studenata istaknuti na zboru. Opštinski komitet je pozitivno ocijenio to što nije došlo do uličnih nemira i demonstracija i da će se problemi rješavati u okviru društvenih i političkih organizacija. Na sastanku je Opštinski komitet podržao i konkretne zahtjeve studenata koji se tiču materijalnih uslova studiranja (smještaj, ishrana, zdravstvena zaštita), kao i potrebu da se pristupi njihovom hitnom rješavanju. Pozvane su partijske organizacije

u radnim organizacijama da preispitaju politiku zapošljavanja i stipendiranja. Istaknuta je i neophodnost dosljednije primjene zakona o pripravnicima, kao i da je potrebno donijeti republički zakon o pripravničkom stažu.⁸⁰

U nekim partijskim dokumentima konstatuje se porast političkog nezadovoljstva u Republici, ali je uprkos tome partija mogla biti zadovoljna. Iako je jedna grupa studenata bila za to da se solidarnost izrazi uličnim demonstracijama, pravovremenom akcijom partijskih organa i profesora to je usmjereno na prihvatljiviju manifestaciju nezadovoljstva. Pošto nije bilo opasnosti od uličnih demonstracija, nijesu preduzete administrativne mjere zabrane javnih skupova, iako je crnogorsko partijsko rukovodstvo bilo spremno i za takav scenario. Partijske organe je posebno zanimala reakcija radnika, pa se u partijskim izvještajima navodi da radnici ne podržavaju način iznošenja zahtjeva studenata, dok neke zahtjeve podržavaju, i to one koji se većinom njih neposredno tiču, poput nezaposlenosti i neodgovornosti društvenih i političkih faktora u rješavanju otvorenih pitanja. Ono što je naročito brinulo partiju, bila je reakcija radnika, naročito u onim kolektivima koji su se nalazili u teškom stanju. Kako se navodi u dokumentima, procjenjivalo se da je u takvim radnim organizacijama uposleno oko 10.000 radnika.⁸¹ Ako je tačan podatak da je u njima radilo oko 10.000 ljudi, razumljiva je zabrinutost šta raditi ukoliko bi se ova grupacija solidarizovala sa studentima. Eventualni štrajkovi radnika, kao vid podrške studentima, uveliko bi narušili politički ugled Saveza komunista, jer bi se odigrali u samoupravnom sistemu gdje su radnici upravljači sredstava za proizvodnju. Nezadovoljstva među radnicima je bilo, ali je partiji bilo od velikog značaja da ono ne pređe u neki vid organizovanog i javnog manifestovanja. Iako je partija samo u početku bila zabrinuta kada su studenti u pitanju, to nam ukazuje na nesigurnost partije u njihovu reakciju, što potvrđuje i izjava Ljiljane Bulatović na 16. sjednici Centralnog komiteta SK Crne Gore da partijsko rukovodstvo ne poznaje sopstvenu omladinu.⁸² Na jednoj od sjednica Izvršnog komiteta CK SK Crne Gore ispoljena je i bojazan od povratka crnogorskih studenata iz Beograda tokom ljetnje pauze,⁸³ međutim, kako kasnije saznajemo, ta strahovanja će biti neosnovana.⁸⁴

Kako na federalnom nivou tako i u Crnoj Gori, partija je težila da prikaže kako je novonastala situacija pogodovala buđenju različitih antisocijalističkih elemenata u cilju diskreditacije studentskih demonstracija. Na sjednicama partijskih organa mogle su se čuti ocjene da pojedine kritike dolaze od *rankovićevskih*, *đilasovskih* i *četničko-zelenaških* elemenata. Na sjednici Opštinske konferencije SK Titograda, Veselin Đuranović ocjenjuje da je lakše bilo boriti se protiv zasranjivanja koja su donijeli Ranković i Đilas, jer su ti pokreti dolazili odozgo. Sada se SK susreće sa jednim fenomenom koji se javlja oko *određenih časopisa, određenih fakulteta*.⁸⁵ I služba državne bezbjednosti je ispratila cijelu situaciju. U izvještaju SDB-a navodi se da je zabilježeno 17 javnih istupanja *prozapadno reakcionarno orijentisanih lica*, koja su komentarisala studentske demonstracije. Ističe se da su ta lica ocjenjivala demonstracije kao potvrdu totalitarizma i nedostatka demokratije u Jugoslaviji i da su iznosili prognoze kako će uskoro mlada generacija oboriti današnji poredak uz očekivanje da budu pomognuti iz inostranstva.⁸⁶

Kao što je jedna od direktnih posljedica dešavanja u Beogradu donošenje *Smjernica CK SKJ*, tako je i u Crnoj Gori donijet *Program idejno političke akcije SK Crne Gore* koji je trebao da predvidi konkretne akcije kao odgovor na studentske demonstracije. U njemu primjećujemo da se najviše pažnje posvećuje privrednim pitanjima, što je dominantna tema prvog dijela *Programa*. Drugi dio se bavio pitanjem izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa i daljem ostvarivanju društveno-ekonomske reforme, a posljednji dio *Programa* posvećen je pitanju obrazovanja. U tom dijelu konstatuje se da SK treba da usmjeri svoju djelatnost na rješavanje onih problema koji prouzrokuju razlike u materijalnim uslovima školovanja djece i omladine, kao i da se poboljša učešće mladih u samoupravnim organima koji odlučuju o suštinskim pitanjima za njihovo obrazovanje. Na kraju se zaključuje da borba za sprovođenje *Smjernica* pretpostavlja i borbu protiv različitih birokratskih i antisamoupravnih elemenata unutar Saveza komunista.⁸⁷ Bilo je predviđeno i da niže partijske organizacije done su svoje programe aktivnosti, čime bi se akcija još više konkretizovala, tako su slične stvari ponovljene i u donesenom Programu akcija Opštinske konferencije u Titogradu.⁸⁸

Studentske demonstracije su natjerale partiju da preduzme konkretne akcije, tako kao neposrednu posljedicu studentskih protesta možemo navesti ubrzani prijem mladih u SK, kao i donošenje niza zakonskih rješenja kojima su tretirana ona pitanja koja su pokrenuta studentskim protestima. Partija je težila da pokaže da je i dalje avangarda društva, spremna da rješava društveno-političke probleme. Na prvom mjestu trebalo je prikazati da je Savez komunista otvoren za mlade, pa se krenulo u akciju prijema mladih članova. Samo u periodu između 1. jula i 10. oktobra 1968. godine primljen je u SK ukupno 1.101 član starosti do 25 godina. Od tog broja novoprimitljenih đaka bilo je 278, radnika 256, a studenata 166. Koliko je partija posvetila pažnje tom pitanju, postaje jasno kada se navedene brojke uporede sa primitljenim članovima u prvih šest mjeseci 1968. godine. U tom periodu primitljeno je 111 đaka, 41 student i 23 radnika. Na taj način udio mladih u strukturi članstva 10. oktobra 1968. iznosio je 16,6% (1.541 član), što je dva puta više u odnosu na 1967. godinu kada je udio mladih iznosio 7,5% (608 članova).⁸⁹ Savez komunista je istovremeno predložio kao kandidata za organe SK Crna Gore studenta Vukojicu Boškovića, koji se već nalazio na više partijskih funkcija u studentskoj organizaciji, tako da se od njega očekivalo da bude odan partijskoj liniji.⁹⁰

Iz dokumenata saznajemo i da je republička vlast preduzela aktivnost na pripremi određenih zakonskih propisa kojim bi odgovorila na društvene kritike i studentske zahtjeve. Tako su pripremljeni prijedlozi *Zakona o domovima učenika i studenata*, kao i propisi o njihovoj zdravstvenoj zaštiti.⁹¹ Obezbijedeno je veće učešće studenata u odlučivanju prilikom raspodjele sredstava iz Republičkog pozajmnog fonda, kome su dodijeljena sredstva od 30 miliona starih dinara za poboljšanje materijalnog položaja studenata. Pored toga obezbijeden je i 51 milion starih dinara za nabavku opreme u domovima, kao i 280 miliona za izgradnju doma Pedagoške akademije. Bio je u pripremi zakon o kreditiranju i stipendiranju kojim se predviđalo povoljnije rješenje ovog pitanja. Propisi- ma je predviđeno povećanje broja, samim tim i uticaja studenata i učenika u samoupravnim tijelima domova, tako je zbor korisnika morao biti konsultovan pri rješavanju svih pitanja koja se tiču života u domu. U pripremi je bio i nacrt zakona o zdravstvenoj zaštiti studenata. Pored ovih propisa koji su se tica-

li direktno studenata, u avgustu je usvojen *Zakon o zapošljavanju pripravnika*, nakon čega je trebalo očekivati njihovo lakše primanje u radni odnos. Pored toga u pripremi su bili zakoni kojima bi se regulisao honorarni rad, a pooštreni su i uslovi za držanje ugostiteljskih radnji osnovnim i republičkim zakonom o ugostiteljstvu. Takođe je zakonima propisano više novih poreza i doprinosa na posjedovanje kamiona, kombi vozila i vikend-kuća, a pooštrene su i sankcije za prekršiioce zakona. Pošto se tog ljeta dosta pisalo o zloupotrebama oko izdavanja vikend-kuća, nelegalne gradnje, nelegalnog posjedovanja nekretnina, prikupljani su i podaci po opštinama o porijeklu imovine, a naročito je pažnja posvećena kućama na primorju.⁹² Problem sa stanovima se pokušao riješiti saveznim zakonom po kome bi bila oduzimana svojina preko dva stana. Ukoliko bi građani koji su u takvoj situaciji sami prijavili višak svoje imovine, predviđane su i povoljnosti u vidu dobijanja naknade.⁹³ Izvršno vijeće je predložilo izmjene zakona kojim bi se onemogućilo da se vikend-kuće na primorju koriste za iznajmljivanje turistima i radnim organizacijama.⁹⁴

Nakon junskih dešavanja došlo je i do pojedinih isključenja iz partije ili skidanja sa evidencije, a ponegdje su smijenjeni i sekretari partijskih ogranaka i organizacija.⁹⁵ Ono što su studentske demonstracije pokrenule, jeste i pitanje zloupotreba funkcionera, što je dovelo do toga da pojedini članovi partije budu javno prozivani i da se u javnosti počnu pravdati zbog optužbi koje su iznošene na njihov račun. Takva je bila situacija sa zloupotrebama koje su se ticale podjele i zamjene stanova, nelegalne gradnje i uzurpacije državnog zemljišta. Svoje imovno stanje ili zamjenu stanova i posjeda su morali pravdati Vlado Jovanović, predsjednik Republičkog vijeća sindikata,⁹⁶ Petar Ćurić, direktor *Montenegro-turista* i član Centralnog komiteta SK Crne Gore,⁹⁷ Savo Starović, direktor *Jugooceanije* i član CK SK iz Kotora,⁹⁸ a tražene su informacije i za Mita Sekulića, sekretara Opštinskog komiteta u Danilovgradu, optuženog u anonimnom pismu da ima stan, kuću i da planira gradnju vile na primorju, dok mnogi nemaju ni najnužniji smještaj.⁹⁹ Određene optužbe za zloupotrebe nijesu zaobišle ni Blaža Jovanovića, dugo godina najsnažniju političku figuru u Crnoj Gori.¹⁰⁰ Politička klima nakon studentskih demonstracija ohrabrila je građane da upućuju kritiku državnom i partijskom rukovodstvu i da to smatraju poželjnim vidom

ponašanja. Takvom raspoloženju je doprinijelo i Titovo obraćanje na televiziji koje je naizgled dalje inspirisalo ovakav vid djelovanja.

O partijskoj akciji koja je preduzeta radi poboljšavanja položaja studenata bilo je riječi i 1969. godine na prijemu predstavnika CK SK Crne Gore na Brionima kod Tita. Na tom sastanku Vidoje Žarković je izjavio da je dosta napora uloženo da se realizuju obećanja koja su data studentima. Izmijenjeni su zakoni o upravljanju domovima, o kreditnom fondu studenata, povećani su krediti i uvedena obavezna zdravstvena zaštita svih studenata. U pripremi je bio i zakon o stipendiranju, kojim bi se izbjegle protekcije koje studentima *boduju oči*. Po riječima partijskih funkcionera iz Crne Gore, studenti su pozitivno ocijenili preduzete mjere.¹⁰¹ Partija je pored zakonskih propisa pokušavala da poboljša stanje uvođenjem mjera odmah nakon juna 1968. godine. Tako je nakon studentskih demonstracija u Komisiji za društveni nadzor Skupštine Crne Gore dat prijedlog da se ispita način stipendiranja u Crnoj Gori, kao i struktura korisnika stipendija.¹⁰² Krajem godine je u sklopu paketa zakona koji je trebalo da odgovori na studentske zahtjeve u *Zakonu o Republičkom pozajmnom fondu* došlo do promjene koja je omogućavala studentima koji u redovnom roku završe studije, da kredit ne vraćaju. Tvrđilo se da će Savez studenata moći više da utiče na politiku Upravnog odbora Republičkog pozajmnog fonda studenata jer će se povećati broj studentskih predstavnika u njemu. Ipak, nije precizirano koji je broj drugih predstavnika, tako da poučeni slučajem iz upravljanja studentskim domovima, moglo bi se zaključiti da studenti i dalje nijesu mogli imati presudnu riječ u ovom tijelu. Pored navedenog u prednacrtu zakona o kreditiranju učenika i studenata predviđeno je da se stipendije dodjeljuju preko konkursa, a da se pri tome prednost daje boljim učenicima i studentima, kao i onima slabijeg imovnog stanja.¹⁰³

Same promjene i unaprjeđenja zakonskih odredbi ne ukazuju da su se one zaista u punom obimu i sprovodile. U nastavku ćemo vidjeti da se studenti i nakon 1968. godine žale na iste stvari kao i ranije, a da su promjene koje su trebale da omoguće njihovo veće učešće u odlučivanju u samoupravnim organima i poboljšaju njihov materijalni položaj bile samo prividne. Još krajem 1968. i dalje

se konstatuju krupni problemi i nepravilnosti,¹⁰⁴ a analizirajući tekstove iz *Studentske riječi* početkom sedamdesetih godina uviđamo da su žalbe studenata po pitanju kredita i stipendija ostale iste. Tako su isplate studentskih kredita bile neredovne tokom 1970. godine, a njihov iznos (150 dinara u prosjeku) bio je dva puta manji od prosjeka u Srbiji i četiri puta manji od prosjeka u Sloveniji. Pokušano je povećanje kredita, a dio novca trebalo je da obezbijede opštine, koje su često kasnile sa svojom participacijom, što se odrazilo i na kašnjenje isplata kredita.¹⁰⁵ Pojedini autori članaka u *Studentskoj riječi* otvoreno su ukazivali da je jedan od studentskih zahtjeva na zboru u Titogradu 1968. godine bio i otklanjanje deformacija u načinu dodjeljivanja stipendija, ali da se po tom pitanju nije mnogo toga uradilo. Studenti i dalje ističu da ima mnogo nepravilnosti prilikom dodjeljivanja stipendija, poput netransparentnosti i nejasnih kriterijuma, kao i protekcije. Prisutan je i nedostatak komunikacije između onih koji daju stipendije i stipendista, što je dovodilo do pojava nenamjenskog trošenja sredstava.¹⁰⁶ Neke radne organizacije nijesu vodile računa o kriterijumima za dodjelu stipendija i od dokumentacije su tražile samo potvrdu o upisu na fakultet, zbog čega su studenti sumnjali da se stipendije *namještaju*.¹⁰⁷ Pored toga, početkom sedamdesetih opet se govori o tome kako radne organizacije ne dodjeljuju stipendije preko konkursa, iako je on po zakonu bio obavezan. Prema pisanju autora teksta iz *Studentske riječi* stipendije obično dobijaju djeca koja dolaze iz imućnijih porodica, a prilikom dodjeljivanja prisutni su *subjektivizam, protekcija, familijarnost, veze, prijateljstva*.¹⁰⁸ Podaci iz 1973. godine ne donose ništa novo i žalbe po pitanju kredita i stipendija ostaju iste. Ovakvi slučajevi su upućivali na ocjene da sistemi kreditiranja i stipendiranja učenika i studenata *ne osiguravaju normalnu egzistenciju onih koji potiču iz siromašnih porodica*.¹⁰⁹

Državne vlasti u Crnoj Gori najviše su učinile na polju povećanja smještajnih kapaciteta. Započeta je gradnja novog studentskog doma u Kotoru sredinom 1972. godine,¹¹⁰ a pristupilo se i planiranju gradnje novog studentskog doma u Titogradu. Projekat je još 1970. izrađen i predviđao je smještajne kapacitete od 1.050 ležajeva,¹¹¹ a gradnja je počela krajem 1973. godine.¹¹² Prema podacima iz ljeta 1973. kapaciteti tri studentska doma u Titogradu, Nikšiću i Kotoru iznosili su 1.097 ležaja, a kapaciteti u menzi 1.629 mjesta, što i dalje nije bilo dovol-

jno u odnosu na broj studenata u Crnoj Gori.¹¹³ Pored toga, studentima je i dalje smetalo što nijesu imali stvarnog učešća u odlučivanju samoupravnih organa u domovima i fakultetima. Uprava novog studentskog doma u Nikšiću je nakon juna 1968. godine omogućila da novi Savjet doma čine devet članova kolektiva, devet studenata, i tri slobodna člana. Ovakvu uključenost u samoupravnim tijelima doma studenti su po svemu sudeći ocjenivali kao pozitivan korak, međutim, sa obzirom na to da su u Savjetu tri slobodna člana bila birana od strane Republike, Akademije i Opštine, jasno je da su studenti ipak bili u manjini, iako je njihova brojnost povećana u odnosu na prethodni period.¹¹⁴ Slično stanje bilo je i u samoupravnim tijelima fakulteta. Već u julu 1968. na Ekonomskom fakultetu je izabran Savjet fakulteta koji je sada brojao sedam članova, od toga tri predstavnika Izvršnog vijeća, i tri predstavnika studenata. U tekstu se ne saopštava ko je birao nedostajućeg člana, što nije bilo od posebnog značaja, jer je Savjet tek u proširenom sastavu donosio suštinske odluke o životu fakulteta, kao što su izbor dekana, prodekana i Upravnog odbora, tako da su studenti opet mogli biti preglasani čak iako pretpostavimo da svi predstavnici studenata glasaju isto.¹¹⁵ Podaci iz kasnijih godina donose slične primjere. Tako podaci iz štampe 1971. godine govore da studenti često ne mogu doći ni do sazivanja komisije u slučaju nezadovoljstva ocjenom jer su u samoupravnim tijelima fakulteta studenti u manjini i da se *dizanjem ruku* preglasavaju.¹¹⁶ Na izbornoj konferenciji SK Pedagoške akademije decembra 1972. godine čule su se tvrdnje da su studenti neaktivni u samoupravnim organima Akademije i da je njihovo učešće u odlučivanju formalne prirode.¹¹⁷ Ovo nije bila usamljena vijest, u tom periodu jedan od studenata ističe da omladina ne učestvuje u samoupravljanju i u donošenju odluka, što znači da ne učestvuje ni u društvenom životu.¹¹⁸ Studenti su bili nezadovoljni i djelovanjima njihovih predstavnika, koje je po svemu sudeći partija dobro kontrolisala.¹¹⁹

ZAKLJUČAK

Istraživanje je nedvosmisleno pokazalo da je Socijalistička Republika Crna Gora bila dio globalnog fenomena studentskih demonstracija 1968. godine. Time je potvrđena naša prva hipoteza po kojoj nijesu tačne pretpostavke da u Crnoj Gori nije bilo reakcije na junske studentske demonstracije u Beogradu 1968. godine. Iz zahtjeva crnogorskih studenata možemo prepoznati ista tri nivoa nezadovoljstva koja je prepoznao Hrvoje Klasić u beogradskom slučaju. Prvi nivo nezadovoljstva crnogorskih studenata bio je usmjeren na materijalne uslove studiranja, drugi nivo ticao se učešća u samoupravnim organima i treći nivo nezadovoljstva bio je izazvan neizvjesnošću zaposlenja nakon završenog fakulteta. Studentski pokret u Crnoj Gori nije mogao biti isti kao onaj u Beogradu iz više razloga. Prije svega studentski i fakultetski život se nalazio u fazi nastajanja, tako u trenutku demonstracija najstariji fakultet u Crnoj Gori ima osam godina, a čitava republika broji oko 2.500 studenata. Pored brojnosti, možemo uočiti još neke razlike između studentskih demonstracija u Beogradu i Crnoj Gori. U cijeloj akciji vezanoj za studentske demonstracije u Crnoj Gori izostao je jedan važan faktor koji je bio prisutan u Beogradu, a to je *nasilje*. Nezahvalno je predviđati da li bi studentski pokret u Beogradu poprimio onakav oblik da nije bilo policijskog nasilja, koje je onda sa druge strane izazvalo oštar odgovor studenata, ali je nasilje uslovalo da situacija postane dramatičnija nego što bi bila bez njega. Iako je zasigurno bilo onih koji su zahtijevali ulične demonstracije u Titogradu i Nikšiću, reakcija partije i prisustvo najviših državnih i partijskih funkcionera studentskom zboru je to spriječilo. Obraćanje predsjednika Izvršnog vijeća studentima na njihovom zboru moralo je naići na pozitivan prijem kod studenata, jer su imali osjećaj da su partijski i državni funkcioneri zainteresovani za njihove probleme i da će raditi na poboljšanju njihovog položaja. Osim toga mora se uzeti u obzir i činjenica da su studenti imali i dešavanja u Beogradu kao primjer šta bi se moglo desiti ukoliko bi se izašlo na ulicu, a partija je bila spremna i za takav scenario. Još jedan značajan faktor koji je nedostajao crnogorskom studentskom pokretu bili su *profesori*, čije se odsustvo osjetilo na dva nivoa. Prije svega nedostajala je njihova konkretna i aktivna podrška u samim demonstracijama, a što je značajnije nedostajali su i profesori kao kritički

posmatrači jugoslovenskog društva. Ono što je odlikovalo studentske demonstracije u Beogradu jeste i teorijska podloga studentskog pokreta, koju su nosili prije svih profesori Filozofskog fakulteta i koji su, kako to navodi Ljuba Tadić, bili cijelom pokretu duhovno na čelu¹²⁰. U Crnoj Gori osim izolovanog slučaja Slobodana Vujačića ne postoji ni podrška, ali ni kritičko promišljanje društvenih procesa u duhu modernih socioloških i filozofskih strujanja koje je postojalo u Beogradu ili Zagrebu, pa je tako i studentskom pokretu nedostajala ta vrsta dubine. Dok su beogradski studenti mogli osjetiti podršku profesora, crnogorske je partija hvalila zbog njihove lojalnosti. Pasivnost profesora povezana je i sa nedovoljnom razvijenošću crnogorskog visokoškolskog sistema u tom trenutku, pošto Crna Gora nije imala Filozofski fakultet koji predstavlja bazu nauka koje kritički preispituju društvene procese. Nedostatak Filozofskog fakulteta dovodi nas i do činjenice da su crnogorskim studentima nedostajali i *studenti* Filozofskog fakulteta koji bi po svojoj profesiji bili upućeni na promišljanje društvenih kretanja i činili, kao u Beogradu, najaktivnije jezgro studentskog pokreta. Pored ovih razlika možemo prepoznati i određene sličnosti između demonstracija u Beogradu i Crnoj Gori, koja se ogleda u zahtjevima studenata, povezivanjem studentskih zahtjeva sa interesima radnika, kao i u formiranju akcionog odbora. Za razliku od beogradskog slučaja gdje su akcioni odbori trebali da vode protestnu akciju, a nakon Titovog govora nastavili određeno vrijeme da djeluju u vidu tribina, akcioni odbor na titogradskim fakultetima trebao je da prati ostvarivanje partijskih obećanja studentima. Opravdano je pretpostaviti da je uticaj akcionog odbora na titogradskim fakultetima bio ograničen.

Nakon što je potvrđena reakcija crnogorskih studenata na junska dešavanja u Beogradu, postavlja se pitanje kakav je bio stepen kontrole partijskih organa nad studentima. Iz dokumenata i štampe vidljivo je da je partija odmah krenula u akciju kako bi iskontrolisala studentski bunt. Tu moramo konstatovati da su partijske organizacije u Crnoj Gori bile u prednosti u odnosu na studente jer su znale šta da očekuju nakon beogradskih demonstracija. Činjenica je da je među studentima bilo onih koji su bili spremni da uličnim demonstracijama i nasiljem izraze svoj revolt i podršku beogradskim studentima, međutim, do toga nije došlo, a razlog možemo naći upravo u uticaju partije. Međutim, parti-

jski uticaj je imao svoje granice jer se manifestovanje nezadovoljstva i podrška beogradskim studentima nije mogla spriječiti. Uticaj partije na studente nije bio potpun, ali je bio dovoljan da kanališe studentski bunt u za nju prihvatljivije manifestovanje nezadovoljstva. Iz tog razloga možemo zaključiti i da je naša druga hipoteza da studenti u Crnoj Gori nijesu bili pod kontrolom partijskih struktura, zbog čega su se solidarisali i u okviru fakulteta podržali kolege iz Beograda, samo djelimično potvrđena.

Slično se i treća postavljena hipoteza da partijske strukture u Crnoj Gori nijesu mogle kontrolisati nezadovoljstvo crnogorskih studenata, zbog čega su nakon njihove solidarnosti sa kolegama iz Beograda organizovali niz političkih akcija kojima su pokušali pacifikovati ovu društvenu grupu, može samo djelimično održati i to u svom drugom dijelu. Partija nije mogla spriječiti, ali je uspjela iskontrolisati nezadovoljstvo studenata. Ipak je istovremeno krenula u akciju umirivanja, kako studentske populacije tako i šire javnosti nizom akcija. Potrebno je istaći da su partiju mnogo više plašili radnici od studenata, ali je valjalo umiriti i studente, jer bi početna akcija nezadovoljstva i javnog nastupa prije mogla doći od strane studenata nego od radnika. Ovakva opasnost od posrednog uticaja studenata na društveno nezadovoljstvo i raspoloženje bila je dovoljna da partija odreaguje nizom mjera, od donošenja *Programa idejno političke akcije* do konkretnih zakonskih rješenja, koja su bila usmjerena ili na poboljšanje studentskog života ili otklanjanje zloupotreba u društvu. Na ovaj način Savez komunista je pokušavao da pacifikuje studente i širu javnost. Sa obzirom na to da su se čule različite kritike na zloupotrebe i deformacije u društvu, partija je morala pokazati da na prvom mjestu ona čini sve da to spriječi i da sebe predstavi kao snagu koja će te anomalije i riješiti. Studentski pokret je podstakao jačanje društvene kritike do te mjere da se ona smatrala i društveno poželjnim djelovanjem, o čemu svjedoče anonimna pisma i pisanje štampe. Tome je doprinijelo i Titovo obraćanje 9. juna koje su mnogi shvatili kao poziv za borbu protiv društvenih nepravilnosti i birokratizma, koji je bio prisutan u partiji i društvu. Politička klima bila je tokom ljeta 1968. takva da su se građani osjećali ohrabreno da iznose nepravilnosti u funkcionisanju i radu državnih organa ili pojedinaca, koja su po njihovom mišljenju postojala. Savez komuni-

sta gleda da ovakvo raspoloženje okrene u svoju korist i da se predstavi kao predvodnik cijele akcije, ali *Program idejno političke akcije* koji je donio Centralni komitet, kao i zakonske odredbe koje se donose odmah nakon studentskih demonstracija, imale su funkciju da trenutno stišaju nepovoljnu političku situaciju. Da bi se nešto zaista i poboljšalo, promjene su trebalo biti systemske i suštinske, na šta partija u datom trenutku nije bila spremna.

Studentskih demonstracija u Crnoj Gori ne bi bilo da nije bilo dešavanja u Beogradu, što znači da je pokretački impuls došao spolja. Međutim, opravdano je zapitati se da li bi ta spoljašnja inicijativa bila dovoljna da nije naišla na plodno tlo koje je moglo da na nju odgovori. Da li bi došlo do manifestacije solidarnosti sa studentima u Beogradu da se studenti u Crnoj Gori nijesu konstituisali kao jedna posebna društvena grupa koja ima svoju kulturu, vrijednosti, interese i obrasce ponašanja koje nerijetko postavlja naspram *generacije starih*? Imamo niz argumenata koji ukazuju da mladi krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina ispoljavaju osjećanje pripadnosti jednoj društvenoj grupi koja dijeli drugačije vrijednosti od starijih i koja je spremna da to javno iskaže. Oni se ne zadržavaju samo na tome, već u starijoj generaciji vide i prepreku ostvarivanju sopstvenih potencijala u društvu, i to od zapošljavanja pa do punopravnog učešća u samoupravljanju. Mladima je stalo da prikažu da ne dijele iste vrijednosti i poglede na život kao njihovi očevi i to su simbolično, kroz modu, obrasce ponašanja u svoju kulturu pokazivali. Nosioци ovakvih shvatanja su studenti, koji su u velikoj mjeri doprinijeli rađanju osjećanja generacijske povezanosti mladih kroz zajednički život u studentskim domovima, menzi, fakultetima, koncertima i zabavama. Mladi su počeli dijeliti iste uslove života i imati iste probleme, što ih je dovelo do svijesti da kao kolektivitet imaju nešto zajedničko, a da kao prepreka ostvarivanju njihovih težnji stoji svijet koji je izgradila generacija prije njih i koja im sada ne dozvoljava da ga uređuju onako kako bi oni mislili da treba. U svijetu koji su izgradili njihovi očevi i majke osjećaju se skućeno, zabrinuti za svoju budućnost, smatrajući da im se ne daje dovoljno prostora da iskažu svoje potencijale. Upravo ovaj faktor pored spoljašnjeg impulsa možemo istaći kao jedan od razloga reakcije studenata 1968. godine u Crnoj Gori, pa tako i potvrđujemo našu posljednju hipotezu da su studentski protesti 1968.

i reagovanje na njih, jedan od pokazatelja postojanja generacijske napetosti u crnogorskom društvu.

Studentski pokret 1968. godine nije ni u Crnoj Gori, ni u Jugoslaviji označio prekretnicu, ipak je kao fenomen interesantan na više nivoa. Prije svega studentske demonstracije su kako u Jugoslaviji tako i u Crnoj Gori bile prvo organizovano i javno ispoljeno nezadovoljstvo stanjem u društvu. Taj pritisak doveo je partiju koja je težila da kontroliše sve segmente društvenog i političkog života u situaciju da djeluje, makar privremeno i prividno, u skladu sa kritikom koju su upućivali studenti. Stvorena je politička atmosfera u kojoj partija osluškuje raspoloženje javnosti, a prozvani partijski funkcioneri pravdaju svoje postupke pred partijskim forumima i građanima. Sa druge strane, demonstracije iz 1968. godine u Crnoj Gori su učinile studente vidljivom društvenom grupom, koja istupa samosvjesno tražeći promjene u društvu. Ovim radom su nagoviještene i mogućnosti daljih istraživanja koja bi tretirala odnos mladih prema Savezu komunista, radničke štrajkove u socijalističkoj Crnoj Gori, društvenu marginu i uopšteno strukturu crnogorskog društva druge polovine 20. vijeka, koje je doživljavalo transformaciju iz agrarnog u industrijsko.

NAPOMENE-NOTES

(Endnotes)

- 1 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, Dereta, Beograd, 2002, str. 217, 227–230.
- 2 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, str. 77–84; O studentskim protestima u različitim evropskim zemljama vidi: Martin Klimke, Joachim Scharloth ed. *1968 in Europe, A History of Protest and Activism, 1956–1977*, Palgrave Macmillan USA, 2008.
- 3 Nebojša Popov, prir, *Sloboda i nasilje*, Res publica, Beograd, str. 115–118; Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008, 36–37.
- 4 Nebojša Popov, prir, *Sloboda i nasilje*, Res publica, Beograd, 2003, str. 92–96.
- 5 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, str. 123–125.
- 6 *Isto*, str. 147–154
- 7 *Isto*, 155–168, 243.
- 8 *Isto*, str. 169–184.
- 9 *Isto*, str. 230–248; Danilo Udovički, *Treći juni 1968*, Kiša, Novi Sad, 2002, str. 101, 106, 128–131; Đorđe Malavrazić (prir.) *Šezdeset osma – lične istorije*, Radio Beograd 2, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 172, 521–529, 551–552.
- 10 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, str. 259–267.
- 11 *Isto*, str. 271–274.
- 12 Mirko Arsić, Dragan R. Marković, *'68: studentski bunt i društvo*, Prosvetni pregled, Beograd, 1984. Iako donekle umjerena, takvog je pristupa i gore navedeno djelo u kome ima selektivnog i nekritičkog pristupa, gdje se više citiraju i prenose saopštenja, nego što se analiziraju i tumače dešavanja.
- 13 Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Privredna komora Crne Gore, Podgorica, 2018, str. 484–490; Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952. godine*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, str. 451–465; Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, str. 23–29; Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 465; Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Crne Gore troškovi života u 1967. godini su bili za 5,8% veći nego 1966. Prema tim podacima najviše su porasle kirije (21,7%), zatim troškovi za higijenu (17,1%), izdaci za kulturu i razonodu (16,2%), odjeću i obuću (11,4%).

Kada se uporede troškovi iz januara 1968. sa januarom 1967. godine, na osnovu statističkih podataka troškovi života su veći za 2%, a najveći rast se opet bilježi kod stanarina, dok su ostali troškovi na nivou 1967. „Najviše porasle stanarine”, *Pobjeda*, br. 2700, 10. mart 1968, str. 5.

14 „Zapošljavanje – aktuelni zadatak društva”, *Pobjeda*, br. 2686, 21. januar 1968, str. 1; „Pripravnici pred vratima radnih organizacija”, *Pobjeda*, br. 2655, 18. januar 1968, str. 3; „Teškoće u privredi mogu se prevazići zajedničkim akcijama”, *Pobjeda*, br. 2721, 23. maj 1968, str. 1; „Mjere protiv dopunskog rada”, *Pobjeda*, br. 2754, 15. septembar 1968, str. 1.

15 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 286, Bogdanović Čedomir zbog presude suda u Nikšiću kojom je proglašen krivim zbog napada na direktora željezara „B. Kidrič” jer isti dijeli stanove kako hoće; *Isto*, k. 285, Petar Miranović, Rješavanje stambenog pitanja; Vlado Popović, rješavanje stambenog pitanja; Vuk Mićunović, rješavanje stambenog pitanja; Relja Ostojić, Nikšić željezara „B. Kidrič” rješavanje stambenog pitanja.

16 Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 471–477.

17 Narednih godina taj broj će rasti, tako je u školskoj 1971/72. godini na visokoškolskim ustanovama u Crnoj Gori zimski semestar upisalo 2.911 studenata, a u školskoj 1972/73. od ukupno 8.500 redovnih studenata na visokoškolskim institucijama u SR Crnoj Gori je upisano 3.895 redovnih studenata. „Potreba za jedinstvenim sistemom kreditiranja i stipendiranja učenika i studenata”. *Studentska riječ*, br. 5–6, juni–juli god. IV, str. 13.

18 AJ, KPR II-2/375, Prijem predstavnika CK SK Crne Gore, Brioni, 17. 01. 1969.

19 „Aktuelni problemi domova učenika i studenata u Crnoj Gori”, *Studentska riječ*, br. 12, god. II, str. 8.

20 „O ilegalcima i njihovom životu 'Vruća Podgorica'”, *Studentska riječ*, br. 5–6, juni–juli, god. IV, str. 15.

21 „Čiji je u stvari studentski dom?”, *Pobjeda*, br. 2697, 29. februar 1968. str. 8.

22 „Malo bolji uslovi”, *Studentska riječ*, br. 3, 14. oktobar 1969, str. 2.

23 „Aktuelni problemi domova učenika i studenata u Crnoj Gori”, *Studentska riječ*, br. 12, god. II, str. 8.

24 „Ni minimum uslova za rad u Domu studenata”, *Pobjeda*, br. 2574, 18. decembar 1966, str. 10.

25 „Svečano otvoren studentski dom u Nikšiću”, *Studentska riječ*, br. 3, 14. oktobar 1969, str. 2.

- 26 „Studenti za govornicom”, *Studentska riječ*, br. 10, god. II, str. 8.
- 27 „Neiskorišćene mogućnosti na Višoj pomorskoj školi u Kotoru”, *Studentska riječ*, br. 13, god. II, str. 8.
- 28 „Više dogovora – zdraviji odnosi”, *Pobjeda*, br. 2696, 25. februar 1968, str. 8.
- 29 „Studenti u domu”, *Pobjeda*, br. 2705, 28. mart 1968, str. 8; „Studenti o sebi i drugima”, *Titogradska tribina*, br. 382, 17. april 1968, str. 6.
- 30 „Neophodna saradnja fakulteta i privrede”, *Titogradska tribina*, br. 418, 25. decembar 1968, str. 6.
- 31 „Potrebna je daleko veća javnost u radu ogana koji dodjeljuju stipendiju”, *Studentska riječ*, br. 17, god. III, str. 4.
- 32 „Brucoša više nego ikad”, *Pobjeda*, br. 2765, 24. oktobar 1968, str. 8.
- 33 „Studenti o sebi i drugima”, *Titogradska tribina*, br. 382, 17. april 1968, str. 6; „Brucoša više nego ikad”, *Pobjeda*, br. 2765, 24. oktobar 1968, str. 8.
- 34 „Materijalni položaj studenata”, *Studentka riječ*, br. 8, god. II, str. 2.
- 35 „Veće angažovanje mladih”, *Titogradska tribina*, br. 405, 25. septembar 1968, str. 3.
- 36 „Dijalog dviju generacija”, *Naša žena*, br. 3, 1968, str. 2.
- 37 „Svijet je sklon podražavanju. Podražavamo i mi, u prvom redu starije, koristeći ono što nam oni pružaju. Takozvani 'šund' koji se masovno 'guta' nije naš proizvod; nijesmo mi to koji odlučujemo da li će se i u kojem tiražu štampati romani Edgara Valasa, 'X literatura' i, da navedem samo još jedan primjer – 'Kako žena doživljava muškarca'. Naših predstavnika nema ni u filmskim savjetima, ni u savjetima za izbor filmova – mi samo gledamo ono što se prikazuje, ono što su drugi proizveli ili kupili da bi zaradili pare, a ne da bi doprinijeli našem izgrađivanju i vaspitavanju ukusa publike.” „Nije lako biti mlad”, *Naša žena*, br. 2, februar 1968, str. 3.
- 38 „Moj slučaj nije usamljen”, *Studentska riječ*, br. 13, god. II, str. 10; „Kod Fića”, *Studentska riječ*, br. 24–25, god. III, str. 11; „U ime mlade generacije”, *Titogradska tribina*, br. 565, 27. novembar 1971, str. 5; „U zabludi”, *Studentska riječ*, br. 5–6, juni–juli, god. IV, str. 16; „Iz bilježnice”, *Studentska riječ*, br. 4–5, 29. decembar 1969, str. 8; „Kastigulja”, *Studentska riječ*, br. 24–25, god. III, str. 11; „Šćer mi tutumi ka Turčin”, *Studentska riječ*, br. 1–2, januar–februar god. IV, str. 11.
- 39 „Pripravnici pred vratima radnih organizacija”, *Pobjeda*, br. 2655, 18. januar 1968, str. 3; „Neophodni su češći kontakti”, *Pobjeda*, br. 2749, 29. avgust 1968, str. 8.
- 40 „Igra”, *Studentska riječ*, br. 3–4, mart–april, god. IV, str. 15; „Nevolje sa Persom i poslo-

vođom”, *Studentska riječ*, br. 13, god. 2, str. 12; „U ime mlade generacije”, *Titogradska tribina*, br. 565, 27. novembar 1971, str. 5; „Sjargaj ovce niz Krnovo”, *Studentska riječ*, br. 12, god. II, str. 12; „Slovo za Brižitku”, *Studentska riječ*, br. 12, god. II, str. 6; „Venera, pasulj, šestica...” *Studentska riječ*, br. 21, god. III, str. 11; „Popodne jedne Ljilje”, *Studentska riječ*, br. 22–23, god. III, str. 9; „Fazoni”, *Studentska riječ*, br. 24–25, god. III, str. 11; „Jedina igra”, *Studentska riječ*, br. 9–10, novembar–decembar '74, str. 19.

41 „Mali esej o našoj stvarnosti”, *Studentska riječ*, br. 2, 21. april 1969, str. 4.

42 „Nije lako biti mlad”, *Naša žena*, br. 2, februar 1968, str. 3.

43 „U ime mlade generacije”, *Titogradska tribina*, br. 565, 27. novembar 1971, str. 5.

44 „Savez omladine – organizacija akcije”, *Titogradska tribina*, br. 371, 7. februar 1968, str. 1.

45 „Križa formi a ne želja”, *Pobjeda*, br. 2762, 13. oktobar 1968, str. 9.

46 Luka Lagator, *Studentski protesti 1968. – crnogorska perspektiva – magistarski rad*, lični E-mail, 8. oktobar 2023.

47 „Crnogorski muzički omladinski ansambli”, *Koraci*, br. 11, januar 1972, str. 21.

48 „Za nedjelju dana tri hiljade mladih slušalaca i gledalaca”, *Pobjeda*, br. 2703, 21. mart 1968, str. 7; „Raznovrsna aktivnost doma omladine”, *Pobjeda*, br. 2710, 14. april 1968, str. 7; „Juče, danas i sutra”, *Pobjeda*, br. 2748, 25. avgust 1968, str. 7; „Bogat program za vrijeme ferija”, *Titogradska tribina*, br. 369, 24. januar 1968, str. 7.

49 Željko Milović, *Crnogorska pop-rock muzika 1954–1991*, Matica crnogorska, Bar, 2015, str. 117–122; „Nekad 'Stele'- sada 'Montenegrini’”, *Pobjeda*, br. 2710, 14. april 1968, str. 7; „»Stele« – pobjednici druge gitarijade”, *Titogradska tribina*, br. 370, 31. januar 1968, str. 6.

50 „U predvorjima sna”, *Studentska riječ*, br. 4–5, 29. decembar 1969, str. 5; Njihov cilj bio je pružanje prostora za afirmaciju mladim književnim stvaraočima, a u toj grupi bili su između ostalih Slobodan Drašković, Janko Brajković, Braho Adrović, Milan Dugo Krivokapić, Ratko Deletić i Dragan Radulović. Književno tkanje beskućnika koji ne posustaju, <https://www.vijesti.me/kultura/645057/knjizevno-tkanje-beskucnika-koji-ne-posustaju> pristupljeno datuma: 27. oktobar 2023.

51 „Konferencija ukazala na propuste”, *Studentska riječ*, br. 21, god. III, str. 2; „Akciono političkom programu Saveza studenata Crne Gore”, u *Studentska riječ*, br. 21, god. III, str. 3.

52 „Pred raspletom”, *Studentska riječ*, br. 1–2, januar–februar 74, str. 2.

53 Đorđe Malavrazić, prir. *Šezdeset osma – lične istorije, 80 svedočenja*, Radio Beograd 2, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 31–33, 78, 89, 241–242, 273, 482; Hrvoje Klasić, *Jugo-*

slavija i svijet 1968, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, str. 102–106. Dragoljub Mićunović, *Moja 68*, Arhipelag, Hedone, Beograd, 2019, str. 12–16.

54 „U Nikšiću održan protestni miting protiv rata u Vijetnamu”, *Pobjeda*, br. 2575, 22. decembar 1966, str. 3.

55 „U Titogradu održan protestni miting protiv američke agresije u Vijetnamu”, *Pobjeda*, br. 2577, 26. decembar 1966, str. 2.

56 Sastancima su prisustvovali Dobroslav Ćulafić, član Izvršnog komiteta CK SK CG, Petar Rakočević, republički sekretar za prosvjetu kulturu i nauku i Dušan Ičević, predsjednik Konferencije SSRN Titograda. „Zbor studenata u Titogradu”, *Pobjeda*, br. 2725, 6. jun 1968, str. 3.

57 „Zbor studenata u Titogradu”, *Pobjeda*, br. 2725, 6. jun 1968, str. 3.

58 Pored Vidoja Žarkovića na zboru su govorili Jefto Šćepanović i Dušan Ičević, a bili su prisutni pored ranije pomenutih još i Branko Lazović i Vuko Dragašević. „Podrška zahtjevima studenata Beogradskog univerziteta”, *Pobjeda*, br. 2725, 6. jun 1968, str. 1.

59 AJ, Beograd, KPR II-4-a/65, Informacija o studentskim demonstracijama, Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, br. 262, 5. VI 1968, Beograd, Informacija i izveštaji o studentskim demonstracijama u Beogradu, i drugim centrima; DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 282, Pregled tekuće političke situacije u Crnoj Gori, Aktuelne političke informacije, odjeljenje CK SK Crne Gore za informacije, br. 6, 1968; „Podrška zahtjevima studenata Beogradskog univerziteta”, „Zbor studenata u Titogradu”, *Pobjeda*, br. 2725, 6. jun 1968, str. 1, 3.

60 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 282, Pregled tekuće političke situacije u Crnoj Gori, Aktuelne političke informacije, odjeljenje CK SK Crne Gore za informacije, br. 6, 1968.

61 AJ, Beograd, KPR II-4-a/65, Informacija o studentskim demonstracijama, Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, br. 262, 5. VI 1968, Beograd, Informacije i izveštaji o studentskim demonstracijama u Beogradu, i drugim centrima; Momčilo Mitrović, Dobrica Vulović, prir., *Beogradski univerzitet i 68. zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, Centar za marksizam univerziteta, Beograd, 1989, str. 282–283.

62 Braho Adrović, Lični intervju, 21. septembar 2023. godine.

63 „Titov govor – hladan tuš za birokrate”, *Pobjeda*, br. 2727, 13. jun 1968, str. 3.

64 „Puna podrška Titovoj izjavi”, „'Borbin' uvodnik 'Mlado žito i kukolj' izaziva zabunu u javnosti”, *Pobjeda*, br. 2727, 13. jun 1968, str. 1–2.

65 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 282, Pregled tekuće političke situacije u Crnoj Gori, Aktuelne političke informacije, odjeljenje CK SK Crne Gore za informacije, br. 6, 1968.

- 66 Nebojša Popov, *Društveni sukobi – Izazov sociologiji*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 78.
- 67 Braho Adrović, Lični intervju, 21. septembar 2023.
- 68 „Konferencija ukazala na propuste”, *Studentska riječ*, br. 21, god. III, str. 2.
- 69 „Gost naše redakcije”, *Studentska riječ*, br. 9, god. II, str. 3.
- 70 „Radni kolektivi o studentskim zahtjevima”, *Pobjeda*, br. 2725, 6. jun 1968, str. 3.
- 71 „Kolektivi o zahtjevima studenata”, *Pobjeda*, br. 2726, 9. jun 1968, str. 1.
- 72 „Povod: Pravilnik”, *Pobjeda*, br. 2727, 13. jun 1968, str. 5.
- 73 DACG, AOIRP, Podgorica, OK SK Titograd, k. 34, Opštinski komitet Saveza komunista Titograd održao sastanak 8. jula 1968. god.
- 74 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 268, Zapisnik sa sjednice Izvršnog komiteta CK SK Crne Gore održane 3. juna 1968. godine.
- 75 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 268, Zapisnik sa sjednice Izvršnog komiteta CK SK Crne Gore održane 6. juna 1968. godine.
- 76 „Mi ćemo doći u situaciju da kad počnu da ističu kao studenti, kad počnu sutra da ističu radnici, onda da mi stvarno vidimo eto, tu smo trebali da budemo efikasniji, i to smo mogli brže da riješimo.” DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 269/1, Stenogram sa zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SK Crne Gore, održane 5. i 6. juna 1968.
- 77 Tendenciju birokratizovanog vladajućeg sloja da ostane anoniman prepoznaje Zagorka Golubović navodeći primjere da upravo predstavnici političke vlasti govore kako se bore protiv birokratizma optužujući neku neidentifikovnu društvenu silu kao nosioca birokratske vlasti. To vodi situaciji da radnička klasa ustvari ne zna protiv čega i koga da se bori kako bi se rješavali problemi društva. Interesantno da Žarković upravo koristi ovakvu argumentaciju. Zagorka Golubović, *Čovek i njegov svet*, Plato, Beograd, 2006, str. 373.
- 78 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 269/1, Stenogram sa zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SK Crne Gore, održane 5. i 6. juna 1968.
- 79 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 269, Zapisnik zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SK Crne Gore, održane 5. i 6. juna 1968.
- 80 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 282, Ocjene i stavovi Opštinskog komiteta SK Titograd o nekim aktuelnim političkim pitanjima, Aktuelne političke informacije, odjeljenje CK SK Crne Gore za informacije, br. 6, 1968.

- 81 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 282, Pregled tekuće političke situacije u Crnoj Gori, Aktuelne političke informacije, odjeljenje CK SK Crne Gore za informacije, br. 6, 1968.
- 82 „Došli smo u situaciju da ne poznajemo sopstvenu mladu generaciju. [...] Neki su zabrinuto klimali glavom, ali je malo kome padalo napamet da zagleda šta se sve to krije u glavama čupavaca i zašto su tako strasno privrženi bit muzici. Oni su nam dokazali vrlo efektno da su svim srcem i umom, ogromnom većinom, za socijalizam i da su spremni da se bore za istinske ideale socijalizma”. DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 272, Stenografske bilješke sa XVI sjednice Centralnog komiteta SK Crne Gore održane 9. jula 1968; Ljiljana Bulatović je 1965. godine postala direktorica Doma omladine u Titogradu i pomagala je aktivizam mladih, tako je pomogla bit bendu *Entuzijasti* kupovinom instrumenata iz budžeta Saveza omladine. Važno je napomenuti i da je generacijski bila bliska mladima pošto je rođena 1940. godine. U jednom kasnijem intervjuu tvrdila je da se crnogorskim partijskim funkcionerima zamjerila zbog svojih stavova tokom 1968. godine. Željko Milović, *Crnogorska pop-rock muzika 1954–1991*, Matica crnogorska, Bar, 2015, str. 112; Političar i novinar Ljiljana Bulatović, <https://jasnajojic.com/ljiljana-bulatovic/> pristupljeno datuma: 21. decembar 2023.
- 83 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 268, Zapisnik sa sjednice Izvršnog komiteta CK SK Crne Gore održane 13. juna 1968. godine.
- 84 AJ, Beograd, KPR II-2/375, Prijem predstavnika CK SK Crne Gore, Brioni, 17. 01. 1969.
- 85 DACG, AOIRP, Podgorica, OK SK Titograd, k. 34, Opštinska konferencija Saveza komunista Titograd održana 18. jula 1968. god.
- 86 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 289, Djelatnost nekih kategorija unutrašnjeg neprijatelja.
- 87 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 272, Predlog programa idejno-političke akcije saveza komunista Crne Gore radi ostvarivanja smjernica Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, Titograd, 2. jul 1968. god.
- 88 DACG, AOIRP, Podgorica, OK SK Titograd, k. 34, Program akcije Opštinske konferencije SK na ostvarivanju Smjernica Predsjedništva i Izvršnog komiteta SKJ.
- 89 DACG, AOIRP, Podgorica, OK SK Titograd, k. 34, Pregled kretanja broja članova SK; DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 282, Pregled novoprimitljenih članova u organizacijama SK Crne Gore od 1. VII do 10. X 1968. godine, Aktuelne političke informacije, odjeljenje CK SK Crne Gore za informacije, br. 9, 1968.
- 90 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 273, Primjedbe i predlozi opštinskih konferencija u vezi sa predlogom liste kandidata za organe SK Crne Gore i SKJ.

- 91 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 282, Neka zapažanja i ocjene o dosadašnjoj aktivnosti na ostvarivanju Smjernica i Programa idejno-političke akcije SK Crne Gore, Aktuelne političke informacije, odjeljenje CK SK Crne Gore za informacije, br. 8, 1968.
- 92 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 281, Izvještaj Izvršnog komiteta o ostvarivanju Programa idejno-političke akcije SK Crne Gore na sprovođenju Smjernica Predsjedništva i Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SK Jugoslavije; „Kad su budžetski razlozi jači od – političkih“, *Pobjeda*, br. 2378, 21. jul 1968, str. 3; „Inspektori potkraćuju duge prste“, *Titogradska tribina*, br. 396, 24. jul 1968, str. 4.
- 93 „Višak preko dva stana podleže nacionalizaciji“, *Titogradska tribina*, br. 402, 4. septembar 1968, str. 1, 3.
- 94 „Vikend-kuće bez turista“, *Pobjeda*, br. 2728, 16. jun 1968, str. 1.
- 95 DACG, AOIRP, Podgorica, OK SK Titograd, k. 34, Izvještaj o radu na sprovođenju Akcionog programa opštinske organizacije Saveza komunista na ostvarivanju zaključaka XXI sjednice Predsjedništva SKJ; „Bez stručnih kadrova loše poslovanje“, *Pobjeda*, br. 2740, 28. jul 1968, str. 2; „Dušan Pajković isključen iz novinarske organizacije“, *Pobjeda*, br. 2741, 1. avgust 1968, str. 2; „Bez stručnih kadrova loše poslovanje“, *Pobjeda*, br. 2740, 28. jul 1968, str. 2.
- 96 „»Ko ima – njemu daj«“, *Pobjeda*, br. 2740, 28. jul 1968, str. 2.
- 97 „»Sveci stanove dijele«“, *Pobjeda*, br. 2730, 23. jun 1968, str. 3; „Pismo Ilije Vukovića člana Komisije za raspodjelu stanova“, *Pobjeda*, br. 2732, 30. jun 1968, str. 3; „Transakcije i maheraji“, *Pobjeda*, br. 2734, 7. jul 1968, str. 7; „Izlaz na pogrešna vrata“, *Pobjeda*, br. 2736, 13. jul 1968, str. 7; „Iza zatvorenih vrata“, *Pobjeda*, br. 2738, 21. jul 1968, str. 3; „Izvrnut dnevni red“, *Pobjeda*, br. 2739, 25. jul 1968, str. 3; DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 275, Pismo Petra Ćurića u vezi stana Vladete Piščevića; *Isto*, k. 271, Informacija Komisije OK Titograd, o stanju u preduzeću „Montenegroturist“.
- 98 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 271, Starović Savo, pismo u vezi stana.
- 99 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 275, Izvršnom komitetu CK SK CG dostavljanje prepisa pisma; *Isto*, k. 275, Informacija o podacima iz anonimnog pisma o M. Sekuliću sekr. OK SK iz Danilovgrada.
- 100 Na sjednici Opštinske konferencije 18. jula Branko Nilević je saopštio da su se tih dana u Beogradu iznosile tvrdnje o neprimjerenom bogaćenju Blaža Jovanovića. Po riječima Nilevića govorilo se da Jovanović u Titogradu ima vilu od 450 miliona dinara, vilu na moru, kuću na selu, da mu sva djeca imaju kola i da se školuju u inostranstvu. Nilević zamjera crnogorskom partijskom rukovodstvu što nije reagovalo na ove optužbe i stalo u zaštitu Jovanovića. DACG, AOIRP, Podgorica, OK SK Titograd, k. 34, Opštinska konferencija Saveza komunista Titograd održana

18. jula 1968. god.

- 101 AJ, Beograd, KPR II-2/375, Prijem predstavnika CK SK Crne Gore, Brioni, 17. 01. 1969.
- 102 „Neriješene prijave”, *Pobjeda*, br. 2726, 9. jun 1968, str. 2.
- 103 „Načet »studentski« paket”, *Pobjeda*, br. 2773, 21. novembar 1968, str. 8.
- 104 DACG, AOIRP, Podgorica, CK SK Crne Gore, k. 273, Stenografske bilješke (sa magnetofonske trake) sa XIX sjednice CK SK Crne Gore održane 12. XI 1968.
- 105 „Nema para da se isplate preostale rate studentskih kredita”, *Studentska riječ*, br. 14, godina II, str. 2.
- 106 „Potrebna je daleko veća javnost u radu organa koji dodjeljuju stipendiju”, *Studentska riječ*, br. 17, god. III, str. 4.
- 107 „Razraditi kriterije za dodjelu stipendija”, *Studentska riječ*, br. 20, god III, str. 7.
- 108 „Društveni dogovor o stipendiranju i kreditirnju učenika i studenata”, *Studentska riječ*, br. 21, god. III, str. 8.
- 109 „Potreba za jedinstvenim sistemom kreditiranja i stipendiranja učenika i studenata”, *Studentska riječ*, br. 5–6, juni–juli god. IV, str. 13; „O studentskim kreditima”, *Studentska riječ*, br. 7–8, god. IV, septembar–oktobar 1973, str. 8.
- 110 „Počela izgradnja studentskog doma u Kotoru”, *Studentska riječ*, br. 21, god. III, str. 10.
- 111 „Izgradnja studentskog doma u Titogradu u tri etape”, *Studentska riječ*, br. 17, god. III, str. 2.
- 112 „Počela izgradnja studentskog doma”, *Studentska riječ*, br. 9–10, novembar–decembar 1973, str. 16.
- 113 „Potreba za jedinstvenim sistemom kreditiranja i stipendiranja učenika i studenata”, *Studentska riječ*, br. 5–6, juni–juli, god. IV, str. 13.
- 114 „Raport iz doma 'Braća Vučinić’”, *Studentska riječ*, br. 4–5, 29. decembar 1969, str. 2; „Iz studentskog doma 'Braća Vučinić’”, *Studentska riječ*, br. 8, god. II, str. 2.
- 115 „Vruć ispitni rok”, *Pobjeda*, br. 2736, 13. jul 1968, str. 8.
- 116 „Dokle tolerisati familijarnost”, *Studentska riječ*, br. 18, god. III, str. 9.
- 117 „Izborna konferencija SK Pedagoške akademije”, *Studentska riječ*, br. 28, decembar, god. III, str. 9.

- 118 „Treća konferencija Saveza komunista Crne Gore”, *Studentska riječ*, br. 19, god. III, str. 2.
- 119 „Novi Statut – izraz zajedničkih i (ne)usklađenih interesa”, *Studentska riječ*, br. 1–2, januar–februar '74, str. 12.
- 120 Đorđe Malavrazić (prir.), Šezdeset osma – lične istorije, Radio Beograd 2, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 28.

REFERENCES:

Neobjavljeni izvori:

DRŽAVNI ARHIV CRNE GORE

AO za istoriju radničkog pokreta, Podgorica

FONDOVI:

CK SK Crne Gore

kutije: 268, 269, 269/1, 271, 272, 273, 275, 281, 282, 285, 286, 289.

OK SK Titograd

kutija: 34.

ARHIV JUGOSLAVIJE

FOND:

Kabinet predsednika republike

Objavljeni izvori:

Mitrović Momčilo, Vulović Dobrica, priredili, *Beogradski univerzitet i 68. zbornik dokumenata o studentskim demonstracijama*, Centar za marksizam univerziteta, Beograd, 1989, str. 282-283.

Novine:

Pobjeda, (1966, 1968)

Studentska riječ, (1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974)

Titogradska tribina, (1968)

Koraci, (1972)

Naša žena, (1968)

Andrijašević M. Živko, Rastoder Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, 465, 471-477.

- Arsić Mirko, Marković R. Dragan, *'68: studentski bunt i društvo*, Prosvetni pregled, Beograd, 1984.

- Golubović Zagorka, *Čovek i njegov svet*, Plato, Beograd, 2006, str. 373.

- Hobsbaum Erik, *Doba ekstrema*, Dereta, Beograd, 2002. str. 217, 227-230.

- Klasić Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, str. 23-29, 77-84, 102-106, 123-125, 147-154, 155-184, 230-248, 259-267, 271-274.

- Klimke Martin, Scharloth Joachim ed. *1968 in Europe, A History of Protest and Activism, 1956-1977*, Palgrave Macmillan USA, 2008.

- Kovačević Branislav, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952. godine*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, str. 451-465.

- Malavrazić Đorđe, prir. *Šezdeset osma – lične istorije, 80 svedočenja*, Radio beograd 2, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 28, 31-33, 78, 89, 172, 241-242, 273, 482, 521-529, 551-552.

- Marković Branislav, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Privredna komora Crne Gore, Podgorica, 2018, str. 484-490.

- Mićunović Dragoljub, *Moja 68*. Arhipelag, Heldone, Beograd, 2019, str. 12-16.

- Milović Željko, *Crnogorska pop-rock muzika 1954-1991*, Matica crnogorska, Bar, 2015, str. 117-122.

- Popov Nebojša, *Društveni sukobi – Izazov sociologiji*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 36-37,

- Popov Nebojša, prir, *Sloboda i nasilje*, Res publica, Beograd, 2003, str. 92-96, 115-118,
- Udovički Danilo, *Treći juni 1968*, Kiša, Novi Sad, 2002, str. 101, 106, 128-131.

Internet sajтови:

Književno tkanje beskućnika koji ne posustaju, <https://www.vijesti.me/kultura/645057/knjizevno-tkanje-beskucnika-koji-ne-posustaju> pristupljeno datuma: 27. oktobar 2023.

Političar i novinar Ljiljana Bulatović, <https://jasnajoic.com/ljiljana-bulatovic/> pristupljeno datuma 21. decembar 2023.